

**Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

O.SAFAROV, D.O'RAYEVA, M.QURBONOVA

O'ZBEKISTON XALQLARI ETNOGRAFIYASI VA FOLKLORI

*Kasb-hunar kollejlarining madaniyat va san'at
yo'nalishida ta'lim oluvchi talabalar
uchun darslik*

**„O'QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2007**

SO‘ZBOSHI

Asrlar mobaynida xalqimizga juda katta ruhiy va ma'naviy quvvat berib kelayotgan milliy qadriyatlarimizni, folklor an'analarimizni yoshlar ongiga chuqur singdirish, har tomonlama yetuk, barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Yurtimiz mustaqillikka erishgach, bunga keng imkoniyatlar yaratildi. Chunki mamlakatimizda kechayotgan milliy o'zlikni anglash va ma'naviy hurlikni his etish ehtiyoji ajdodlarimiz qalb qo'ri, aql-zakovati, turmush tajribasi asosida yaratilgan madaniy merosimizni bilishni va shu asosda turli bunyodkorlik va yaratuvchilik ishlarini amalga oshirishni taqozo etmoqda. Bu esa xalqimiz turmush tarzini va og'zaki badiiy ijodini o'rganish, targ'ib etish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda. Shu ehtiyojdan kelib chiqib, kasb-hunar kollejlarning madaniyat va san'at yo'nalishidagi o'quv dargohlari rejasiga „O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani kiritildi. Bu fan o'zbek xalqining betakror madaniy va ijtimoiy turmush tarzi, o'tmish tarixi, madaniyati, badiiy ijodi, mehnat malakasi, eng sara an'analari, urf-odat va marosimlari, axloqiy va e'tiqodiy qarashlarini o'zida mujassamlashtirishi bilan yoshlarni odob-axloqli, xalq an'alariga sadoqatli qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Unda o'rganilayotgan xalq og'zaki ijodi namunalari estetik va emotsional, aqliy va axloqiy tarbiyaning muhim vositasi sifatida ayricha ahamiyatga ega. Ular orqali talabalar da aql-idrokni, umuminsoniy tushunchalarni tarbiyalash mumkin. Ijodkor xalqimiz tomonidan yaratilgan nodir ma'naviy boylik hisoblangan folklor asarlari asrlar osha turli axloqiy tushunchalarni betakror badiiy shaklda kishilar qalbiga singdirishda bebaho sarchashma sifatida xizmat qilib kelmoqda.

O'zbek xalqi etnografiyasi va folklorini o'rganish orqali ajdodlarimizning boy madaniy va ma'rifiy o'tmishini yanada teran anglash mumkin. U talabalarning dunyoqarashini,

siyatlari, ijrochilari tarkibi, marosimiy va nomarosimiy folklor namunalari, mehnat bilan bog'liq holda yaratilib ijro qilinadigan qo'shiqlar, xalq teatri, qo'shiqchilik va baxshichilik san'ati, folklor namunalarining o'rganilishi, yozib olinib, nashr qilinishi, an'anaviy urf-odatlar bilan bog'liq folklor namunalari tabiati, ayrim atoqli shoirlarning folklorga munosabati yoki folklordan ijodiy ta'sirlanishi haqida umumiy ma'lumotlar beriladi.

Amaliy mashg'ulotlarda ma'lum bir xalq tadbirining tashkil qilinishi haqida ssenariy tuzish tajribasi o'rgatiladi va o'zlashtiriladi. Amaliy mashg'ulotlar nazariy bilimlarni yanada mustahkamlashga va uni takomillashtirishga yordam beradi. Amaliy mashg'ulot bilan nazariy mashg'ulot bir-birini to'ldiradi.

Xullas, „O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori“ fani talabalarni xalqimizning turmush tarzi, betakror milliy an'analari, urf-odatlari, o'tmish tarixi, madaniyati, turmush tajribasi, ulug' ajdodlarimizning shonli hayot yo'li, ezgu bunyodkorlik ishlari, dunyoqarashi, e'tiqodiy tushunchalari, axloqiy qarashlari, ko'p asrlik badiiy ijodiy salohiyati bilan yaqindan tanishtiradi.

„O'zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fani bo'yicha egallangan bilim va ko'nikmalarga qo'yiladigan **baholash talablariga** ko'ra o'quvchi berilgan mavzular asosida nazariy va amaliy tushunchaga ega bo'lishi, folklor asarlari janrlarining ijro usullarini o'rgangan, ular ijrochiligi bo'yicha sahna madaniyatini va mahoratini o'zlashtirgan, mustaqil holda xalq an'analarini hayotga tatbiq eta oladigan, xalq marosim va bayramlari, urf-odatlari, mehnat va turmush sharoiti, xalq kiyim-kechagi, taomlari xususida yetarli bilim olgan, folklor-etnografik dastalari faoliyatini mustaqil yo'lga qo'ya biladigan, xullas, bir so'z bilan aytganda, folklor asarlarining va xalq etnografiyasi yo'nalishlarining mohir targ'ibotchisi bo'lishi lozim.

„O'zbekiston xalqi etnografiyasi va folklori“ fani etnografiya va folklor fanlariga oid tushunchalarni uzviy bog'liqlikda o'quvchilar ongiga yetkazadi. Shu bilan birga u **adabiyotshunoslik, estetika, tarix, tilshunoslik, arxeologiya, pedagogika tarixi** kabi fanlar bilan ham chambarchas bog'lanadi.

Reja:

1. O'zbek xalq etnografiyasining o'ziga xosligi.
2. An'ana tushunchasining mohiyati.
3. Folklor haqida tushuncha va uning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Xalq—folklorning ijodkori.

Etnografiya ijtimoiy fanlardan biri bo'lib, xalq va elatlarining kelib chiqishini, etnik tarixini, madaniy-maishiy turmush tarzini, an'anaviy mashg'ulotlarini o'rganadi.

Etnografiya — xalq haqidagi fan. Etnografiya atamasi qadimgi yunon tilidagi — „etnos“ — *xalq*, „grafos“ — *yozish* so'zlarining birikuvidan tashkil topgan bo'lib, uning tub ma'nosi „*xalqlarni ta'riflash*, „*elshunoslik*“ demakdir. Ayrim mamlakatlarda *etnografiya*, *etnologiya*, *madaniy antropologiya* yoki *xalqshunoslik* nomlari bilan ham yuritiladi. Ba'zi olimlar **etnografiya** — *ta'riflovchi fan*, **etnologiyani** esa *nazariy fan* deb, izohlashga urinadilar. Ko'pchilik olimlar bu ikkala atama ham **tarixiy fan tarmog'ini** anglatadi, degan fikrni bildirmoqdalar. Shubhasiz, xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, o'zaro tafovuti yoki umumiyligi va o'xshashligini jiddiy tadqiq qilishda etnografiya fanining ahamiyati nihoyatda kattadir.

Etnografik bilimlar eng qadim zamonlardan paydo bo'lgan bo'lsa-da, lekin mustaqil fan sifatida XIX asrning o'rtalarida vujudga kelgan. Dastlab bu atamani XVII asr boshlarida nemis yozuvchisi **Iogann Zumner** ishlatgan, XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida (1808-yilda) shu nom bilan maxsus jurnallar chiqa boshlagan. „Etnografiya“ atamasi mashhur fransuz olimi, tabiatshunosi va fizigi **Jan Jak Anper** tomonidan 1830-yilda taklif qilingan.

Har bir xalq yoki elat, avvalo, tarixiy-madaniy birligi bilan ajralib turadi. O'zbek xalqi ham uzoq tarixiy davr mobaynida shakllanib, juda ko'p milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo'ldi. O'tmish ajdodlarimiz an'analari, qadriyatlari asrdan-asrga, avloddan-avlodga saqlanib, taraqqiy topib keldi. Xususan, milliy-madaniy xususiyatlarimizning saqlanib qolishida xalq og'zaki badiiy ijodining roli beqiyos bo'ldi. Jumladan, xalqimizning o'ziga xos urf-odat va marosimlari,

Urf-odat, marosim, bayram kabilar an'ananing tarkibiy qismi hisoblanadi. Inson hayotida bo'lib o'tayotgan muhim voqeani, turmushda burilish yasaydigan katta „nuqtalar“ni nishonlash, belgilash ehtiyoji marosimlarni keltirib chiqargan bo'lsa, keyinchalik buni avlodlarning takrorlab turishi odatga, odatdan esa an'anaga aylanib borgan. Shu tariqa har bir millatning o'ziga xos an'analar silsilasi shakllangan. Har bir millatning an'analarida o'sha xalqning kelib chiqish tarixi, dunyoqarashi, madaniyati aks etib turadi.

An'ana — jamoa ijodkorligining mahsuli, shu bilan birga xalq tafakkuri bilan yaralgan turli ma'naviy qadriyatlarning jamoaviy holda saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli hisoblanadi. Binobarin, ma'naviy qadriyatlarning avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tib yashashi an'ana yoki an'anaviylikdir.

An'analarning mazmuniga hayot rivojlanishi va turmush ehtiyojlari ta'sir etib turadi. Ijtimoiy hayotning shunday muhim bir qonuniyati borki, u taraqqiyotning muntazam shakldagi o'zgarishlari bilan uzviy bog'liqdir. Binobarin, biron yangi narsa, hodisa vujudga keladi, ikkinchisi rivojlanadi, uchinchisi hayot talabiga javob bermay, o'z o'rnini boshqa shakllarga bo'shatib beradi va hokazo. Jumladan, hayotiy an'analar ham xuddi shunday qonuniyatlarga rioya qiladi.

Ijtimoiy hayot taraqqiy etishi bilan uning talablariga javob bermaydigan an'analar, marosimlar va bayramlar asta-sekin unutila boshlanadi. Mohiyatan xalqchil, ijtimoiy foyda keltirishi mumkin bo'lgan, kishilarning estetik talablarini qondirishga xizmat qiladigan an'analar taraqqiy topib boraveradi.

O'zbek xalqi an'analari juda qadimiy bo'lib, ularda ajdodlarimizning kurashi, mehnati hamda turli sohalarda erishgan ma'naviy va madaniy yutuqlari o'z ifodasini topgan. Qadimdan takrorlanib, muttasil davom ettirib kelinayotgan an'alarimiz milliy qadriyatlarimizning tarkibiy qismi hisoblanadi. An'analar xalqimizning o'ziga xos kiyim-kechagi, milliy taomlari, irim-sirimlari, urf-odatlari, bayramlari, marosimlari hamda ularga aloqador tarzda yaratilgan folklor namunalari namoyon bo'ladi.

„**Folklor**“ atamasi aslida „folk“ — *xalq* va „lore“ — *donolik* so'zlaridan yasalgan bo'lib, „*xalq donoligi, xalq donishmand-*

Folklorda an'anaviylik o'ziga xos xususiyatlardan bo'lib, uning g'oyaviy - estetik mohiyatini belgilaydi. An'anaviylik xalq ijodida u yoki bu asar matnining og'izdan-og'izga o'tishi jarayonida nisbatan barqarorliknigina anglatib qolmay, balki o'sha asarning avlod-dan-avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijrosiga xos xususiyatlarni, kuyi va shaklini, ifodaviy vositalari va qahramonlarini nisbatan o'zgarmagan holda saqlab qolganligini ham anglatadi.

Xalq ijodiyotida an'anaviylik g'oyaviy - badiiy mazmunda keng ko'lamga ega. Zero, mavzu mohiyatiga ko'ra uning barcha tur va janrlaridagi namunalarida Vatan, xalq va mehnatni ulug'lash, adolatsizlikka nafrat bilan qarash, do'stlik va birodarlikni qadrlash, chin insoniy muhabbatni sharaflash mushtarak an'anaviy motivlardir. Shuningdek, an'anaviylik folklorning har bir turi va janrining kompozitsion tarkibiga xos unsurlar umumiyligini ham namoyon etadi. Aytaylik, qo'shiq janri tabiatiga daxldor an'anaviy unsurlarning hammasi ham doston janri tabiatiga to'g'ri kelavermaydi. Dostonlargagina xos *an'anaviy epik ko'lamdorlik, epik qoliplar, umumiy tipik o'rinlar* va boshqalar qo'shiqlarda uchramaydi. Lekin bular xalq eposi uchun an'anaviy unsurlar sanaladi. Yoki xalq eposini an'anaviy boshlama va tugallanma, *otni egarlash va ta'riflash, otda bahodirona chopish, janglar tasviri, safarga otlangan qahramonga nasihat qilish, jangga kirish oldidan o'zini maqtashi, sevishganlar uchrashadigan chorbog'lar tavsifi, malikalar, kanizaklar, ko'sa va maston kampirlar* tasvirisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bularsiz dostonlarda an'anaviy sujet qurilmasini tasavvur qilish qiyin.

An'anaviylik folklorninggina emas, balki xalq musiqasi, raqsi va amaliy san'atining ham xos belgisi sanaladi.

An'anaviylik o'zining ijtimoiy - tarixiy manbalariga ega. Chunonchi, folklorning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o'sha zamon kishilarining nisbatan qaror topgan urf-odatlar va hayotga oid qarashlari aks etgan. Bu hol folklor asarlari shakli, obrazlari va motivlari muayyan barqarorlik kasb etishini ta'minlagan.

Folklor asarlari jonli ijro jarayonidagina yashaydi. Uning ayrim janrlarida so'z va kuy omixtaligi yetakchi bo'lsa, ayrimlarida sahna san'ati unsurlari ustun turadi. Bu hol folklor asarlariga qorishqlik (sinkretiklik) xususiyatini baxsh

Xalq og‘zaki ijodi namunalarida aks etgan ijtimoiy-tarixiy voqealar hamisha oddiy mehnat kishilari — umumxalq manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Folklorda xalq optimizmi yengilmas qudratga ega pafos darajasiga ko‘tarilgan.

Folklor qadimiy so‘z san‘ati sifatida nafaqat chuqur g‘oyaviyligi, balki yuksak badiiyligi bilan ham ajralib turadi. Unda voqelikni ifodalashning *doston*, *ertak*, *maqol qo‘shiq*, *topishmoq*, *afsona*, *rivoyat* va *askiya* singari xilma-xil janrlari shakllangan.

Folklor asarlari tili — jonli so‘zlashuv tili, shu bilan birga arxaik ifodalar va dealektizmlar ular uchun norma sanaladi. Bu xususiyati bilan folklor tili adabiy jihatdan sayqallangan badiiy adabiyot tilidan farq qiladi. *Folklor tili* — muttasil harakatdagi jonli so‘zlashuv tili bo‘lib, hamma zamonlarda ham adabiy tilning boyish manbayi bo‘lib keldi va shunday bo‘lib qoladi.

O‘zbek xalq ijodiyotida ifodaviy-tasviriy vositalarning badiiy adabiyotdan farq qiluvchi o‘ziga xos butun bir tizimi ishlangan. Bu xalq qo‘shiqlaridagi *ramziy obrazlar*, *doimiy sifatlashlar*, *an‘anaviy qoliplar (klishe’lar)*, *turg‘un iboralarning farovonligida*, folklor asarlari tilida erkalovchi, kichraytiruvchi *qo‘shimchalarning serobligida*, ayniqsa, *muvoziylik* (parallelizm), *mubolag‘a* va *sajning behad faol* va *o‘ziga xos qo‘llanilishda* yorqin ko‘rinadi.

Folklor asarini aniq ijodkorga nisbat berib bo‘lmaydi. Ularning yaratilishi paytini ham aniq ko‘rsatishning imkoni yo‘q. Chunki folklor asari uzoq muddatli ijodiy jarayonda og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga, ustozdan - shogirdga o‘tib yuzaga keladi va yashaydi. Badiiy adabiyot namunasining muallifi ham, yozilgan vaqti ham ma‘lum bo‘ladi. *Folklor asarlari muallifining noaniqligi* — anonimligi (grek anonumis—noma‘lum) o‘sha asarning qachonlardir individual ijodkor tomonidan yaratilganligini inkor etmaydi. **V.G.Belinskiy** aytganidek, folklorda „*mashhur nomlar yo‘q, uning muallifi hamisha xalqdir. Uning navqiron xalq yoki qabila ichki va tashqi hayotining jimjimalarsiz va aniq tasvirlangan oddiy va soddagina qo‘shiqlarini kim to‘qiganini hech kim bilmaydi va bu qo‘shiq urug‘dan-urug‘ga, avloddan-avlodga o‘tadi va vaqtlar o‘tishi bilan o‘zgarib boradi; goh uni qisqartirishsa, goh uzaytirishadi, goh yangidan to‘qishadi, goh unga boshqa*

ustozdan shogirdga o'tib kelgan asarlarni kuylar, ijro etar va albatta, shu jarayonda o'zidan ham nimanidir qo'shib, individual mahoratlarini namoyon etar edi. *Tilla kampir, Sulton kampir, Jolmon baxshi. Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Jossoq, Xonimjon xalfa, Bibi shoira, Ernazar baxshi, Riza baxshi, Suyar baxshi, Amin baxshi, Yo'ldoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yo'ldosh shoir Suyar shoir, Sherna yuzboshi, Mulla Xolnazar, Haybat soqi, Qunduz soqi, Fozil Yo'ldosh o'g'li. Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li, Islom Nazar o'g'li, Saidmurod Panoh o'g'li, Abdulla shoir, Umir Safar o'g'li, Nurmon Abduvoy o'g'li. Xolyor Abdukarim o'g'li, Bola baxshi, Bolta baxshi, Qodir baxshi Rahim o'g'li* va boshqalar o'z individual ijrochiliklari tufayli jamoa dahosi bilan yaratilgan asarlarni avloddan-avlodga yetkazib keldilar. Ularning ba'zilar esa shu jamoa ijodkorligiga xos an'analariga mustahkam tayangan holda o'zlari ham ijod eta boshladilar, aniqrog'i, an'anaviy dostonlar kuychisi darajasida qolib ketmay, baxshilikdan shoirlik darajasigacha ko'tarildilar.

Folklor — og'zaki ijod. Og'zakilik — xalq ijodining yashash va yaratilish tarzi. Chunki u hali yozuv kashf qilinmagan uzoq o'tmishdagi ajdodlarimiz turish-turmushining, dunyo-qarashi va e'tiqodining, kurashlardagi zafari va mag'lubiyatlarining ifodachisi sifatida yuzaga kelgan. Folklor og'izdan-og'izga o'tib yashasa, badiiy adabiyot yozuv vositasida yashaydi. Folklor asari og'zaki aytiladi (ertak, maqol, topishmoq, rivoyat, afsona, latifa, naql va boshqalar), ijro etiladi (doston, og'zaki drama, lof, askiya va boshqalar), kuylanadi (qo'shiq). Badiiy adabiyot esa faqat o'qiladi, ijrosiga xos xususiyatlar esa folklordan ijodiy o'zlashtirilgan. Og'zakilik folklorning o'zgarimas shakli bo'lib, o'z navbatida, xotirada saqlamoqni, yodlab eslamoni taqozo etadi. Buning uchun esa, *kuchli hofiza* zaruriyatga aylanadi. O'zbek baxshi va shoirlari orasida qirqdan ziyod an'anaviy *dostonlarni*, tag'in qanchadan-qancha *termalarni* bilgan, kuylagan, yana o'zi to'qiganlarning borligi shu an'anaviy ehtiyojning hosilasidir.

Folklor asari og'izdan-og'izga o'tishi tufayli shaklan va mazmunan qanaqa o'zgarishga uchramasin, bu hol uning g'oyaviy-badiiy, ijtimoiy-estetik qimmatini tushirmaydi.

Ikkilikning bu varianti ikkinchi shaxsdagi „anoring“ soʻzi keyingi variantda uchinchi shaxsdagi „anori“ shaklini olgan, „kuyingda“ soʻzi „ishqida“ soʻzi bilan almashingan: natijada birinchi ikkilikda qahramon lirik „sen“ga, ikkinchisida esa lirik „u“ga izhori ishq aylayotir. Motivdagi shu tafovutning oʻziyoq ularning har biriga mustaqil asar, aniqrogʻi, el orasida keng tarqalgan qoʻshiqning bir-biridan farqlanuvchi variantlari sifatida qarashga asos boʻla oladi:

*Anori dona-dona,
Ishqida men devona.*

Xalq ijodiyotida variantlar bir-birlaridan, avvalo, asar matnining saqlanishi, yaʼni toʻlaligi, qisqarganligi, parcha holiga kelganligi yoki kontaminatsiya (lotincha: contaminatio — bir-biriga tegdirmoq, aralashtirmoq, qorishtirmoq)ga uchraganligi, soʻngra esa, badiiy shaklining oʻzgarib turishi, aytaylik, band yo bayt tarkibining oʻzgarib turishi, bir matnning goh u va goh boshqa bir janr tarkibida oʻrin almash-tirishi natijasida farqlilik kasb etadilar. Shu sababli folklorda har bir variant toʻla va teng huquqqa ega mustaqil asar sanaladi.

Variantlikning muhim xususiyati versiya ichida harakat qilishidir. Binobarin, versiya mohiyatan ancha keng hodisa boʻlib, „kompozitsion va gʻoyaviy-badiiy tasvir vositalari jihatidan bir-biridan prinsipial ravishda keskin farq qiluvchi xalq ogʻzaki poetik ijodining bir sujet va janrdagi namunalari (matnlari)“¹ dan tashkil topgan. Chunonchi, „Alpomish“ dostonining oʻzbek, qoraqalpoq, qozoq va boshqa xalqlarga mansub versiyalari kabi. Gohida birgina doston birgina xalqning oʻzida ham ikki va undan ortiq versiyaga ega boʻli-shi mumkin. Masalan, „Alpomish“, „Shirin bilan Shakar“ va „Sohibqiron“ dostonlari oʻzbek xalqi orasida ikki versiyada tarqalgan.

Shunday qilib, variantlilik folklor asarlarining xalqchilligini hamda tarqalish chegarasini belgilaydi, folklorda kechayotgan oʻzgarishlarning sabablarini oʻrganish asosida xalq ijodiyotidagi jarayonlarga xos qonuniyatlarni ochish uchun boy material beradi.

¹ **Mirzayev** T. Xalq baxshiligining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979, 75- bet.

namunalari alohida ajralib turadi. Ana shu jarayonlarni tadqiq etishda folklorshunos etnografiyaga tayanadi. Aks holda uning tadqiqoti bir yoqlama bo'lib qoladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR:

1. *Imomov K.*, Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi // Darslik. T.: „O'qituvchi“, 1990.
2. *Mirzayev T.* Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979.
3. *A. Fitrat.* Adabiyot qoidalari. T.: „O'qituvchi“, 1995.
4. *Falsafa.* Qomusiy lug'at. T., 2004.
5. *Jabborov I.* O'zbek xalqi etnografiyasi. T.: „O'qituvchi“, 1994.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. „An'ana“ va „an'anaviylik“ tushunchalarini izohlang.
2. „Folklor“ atamasi mohiyatini tushuntiring.
3. Folklorning paydo bo'lish omillari nimada?
4. Folklorning o'ziga xos xususiyatlarini sanab bering.
5. Folklorshunoslik va etnografiya fanlarining aloqadorligi nimada kuzatiladi?
6. Folklorda an'anaviylik qanday aks etadi?
7. Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: an'ana, an'anaviylik, etnografiya, folklor, xalq og'zaki badiiy ijodi, folklorshunoslik, so'z san'ati, ajdodlar xotirasi, ajdodlar merosi, urf-odat, marosim, milliy qadriyat, variant, versiya.
8. **Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:**
 1. Qaysi qatorda folklorga xos xususiyat noto'g'ri sanalgan?
 - A) Folklor — jamoa ijodi;
 - B) Folklor — og'zaki ijod;
 - C) Folklorning ijodkori — xalq;
 - D) An'anaviylik — folklorning yashash tarzi;
 - E) Katta kichik folklor janrlari versiyada keng tarqalgandir.
 2. „Folklor“ atamasi o'zbek folklorshunosligiga kim tomonidan va qachon olib kirilgan?
 - A) Hodi Zarif tomonidan, 1935-yilda;
 - B) Yu. Rajabiy tomonidan, 1934-yilda;
 - C) H. Zarif tomonidan, 1939-yilda;
 - D) H. Zarif va Yu. Rajabiylar tomonidan, 1935-yilda;
 - E) T. Mirzayev tomonidan.

Eng qadimgi folklor asarlarining yaratilishida animistik va totemistik qarashlar, turli mifologik inonchlar muhim rol o'ynagan.

Animizm bu — ibtidoiy insonning tabiat haqidagi qarashi, o'zini tabiatdagi narsalar: tabiat kuchlari va hodisalari, *jonsiz predmetlar bilan aynan bir narsa deb hisoblashi, hamma narsalarni jonli deb bilishdan* iborat tasavvurlari yig'indisidir. Animizm asosida jon va ruhning borligiga ishonch yotadi. *Animistik tushuncha* — tasavvurlarning qoldig'i „Yoriltosh“, „Qilich botir“, „Oqbilakxon“ kabi ko'plab ertaklar tarkibida saqlanib qolgan. Chunonchi, „Yoriltosh“da toshning inson murojaatiga quloq tutib yorilishi mo'jizasi, „Qilich botir“da qahramonning joni tanasida emas, balki unga tegishli predmetda saqlanishi, „Oqbilakxon“ ertagida esa yigitning toshga aylanib qolishi kabi motivlar bevosita animistik tushunchalar qoldig'idir.

Totemizm — odamning biror hayvon yoki o'simlik turi bilan o'zini qondosh deb bilishdan iborat ishonch-e'tiqodi tizimidir. **Totem** — u yoki bu urug'ning e'tiqod qo'ygan himoyachisi hisoblanadi.

Turkiy xalqlar, jumladan, qadimgi ajdodlarimiz *ot, ho'kiz, ilon, bo'ri, it* kabi hayvonlarga, *ayrim qushlarga* va *parrandalarga* e'tiqod qo'yganlar. Shular orasida *ot* va *bo'rini* totem hayvon sifatida alohida e'zozlashgan. Totemlar bilan bog'liq bir qancha genealogik afsonalar ham mavjud. Ularda u yoki bu urug' — qabilaning kelib chiqishi ko'pincha ona bo'ri obraziga bog'lab talqin etiladi. Bo'ri totemiga aloqador ertaklar ham anchagina: „Cho'loq bo'ri“, „Bo'ri qiz“ kabi ertaklar shular jumlasidandir.

Qadimgi ajdodlarimiz o'z turmush-tirikchiligida *otdan* keng foydalanganlar. Ot ularga ham oziq, ham uzoqni yaqin qiluvchi ulov, ham chorvani boqishda ko'makdosh ish hayvoni sifatida xizmat ko'rsatgan. Hatto otning yolidan turli kasalliklarni davolashda foydalanilgan. Ot kalla suyagi yovuz ruhlardan himoya qiluvchi vosita hisoblangan. Otdan shunchalik katta naf ko'rgan qadimgi odam uni kult darajasida ilohiylashtirib, e'tiqod timsoliga aylantirgan.

Ot kultiga aloqador qarashlar natijasida folklor asarlarida otning epik badiiy timsoli paydo bo'lgan. Jumladan, o'zbek xalq dostonlaridagi *G'irof, G'irko'k, Boychibor, Jiyronqush,*

Poliyening „Harbiy hiylalar“ nomli kitobi orqali bizga yetib kelgan.Unda hikoya qilinishicha, Doro Shak qabilasiga qarshi yurish qilganda, shu qabila otboqari Shiroq harbiy holatni muhokama qilib o‘tirgan qabila boshliqlari Saksfar, Omarg va To‘maris huzuriga tashrif buyurib, agar bolalari va nabi-ralarining tirikchiligi ta‘minlansa, Doro qo‘shinlariga qarshi borib, ularni bir o‘zi yengishini aytadi. Sak hukmdorlari uning taklifiga rozi bo‘lgach, otboqar o‘z quloq va burnini kesib, go‘yo qabiladoshlaridan ozor ko‘rgan qiyofada Doro qo‘shinlari huzuriga boradi va ularni aldaydi. Shiroqning achinarli holatini ko‘rgan Doro uning gaplariga ishonadi va u boshlagan yo‘ldan yuradi. Shiroq uni yetti kun hrdirib, jazirama cho‘lning o‘rtasiga olib boradi. Shiroqning yetti kunlik suv va ovqat olish taklifi bilan yo‘lga chiqqan qo‘shinning suvi va ovqati tugab, hammasi charchaydi. Yettinchi kuni ham shaklardan darak topolmagan qo‘shin aldanganini sezadi. Qo‘shin boshlig‘i Shiroqni aldab - suldab yo‘lga solmoqchi bo‘ladi. Lekin u shuncha qo‘shinni bir o‘zi yengganligini aytib faxrlanadi. Qo‘shin lashkarboshisi Ranosbat g‘azablanib, Shiroqni chopib tashlaydi.

Ko‘rinyaptiki, rivoyatda vatan uchun jon fidolik, tinchlik va ozodlik uchun kurashda mardlik, jasorat va qahramonlik g‘oyalari madh etilmoqda. Bu motivlar esa qadimiy eposga xos an‘anaviy motivlardir.

Yana bir qahramonlik eposi xalq qahramoni, pahlavon **Rustam** nomi bilan bog‘liq. Rustam haqidagi qahramonlik eposlari qadimdan O‘rta Osiyo, Eron va Afg‘onistonda keng tarqalgan. Ularda Rustam obrazi turlicha talqin etiladi. Masalan, bir dostonida u arab bosqinchilariga qarshi kurashuvchi qahramon qiyofasida gavdalansa, yana boshqa birida shaharlar bunyod etgan kuchli bahodir, bunyodkor qiyofasida namoyon bo‘ladi. Qadimgi sug‘d eposi parchalarida esa Rustam devlar bilan olishib, ularni mahv etgan pahlavon qiyofasida tasvir etiladi. O‘t nafasli oti Raxsh hamisha unga hamrohlik va madadkorlik qiladi.

Qahramonlik eposlarida Rustam hamisha xalq madadkori sifatida talqin etiladi. Rustam — *xalq orzu qilgan bemisl kuch-qudratning ramziy ifodasi*. U har doim elat va xalq manfaatlarini himoya qilib, o‘z kuch-qudrati orqali adolat va tinchlik o‘rnatib yuradi. Rustam haqidagi afsonalar „Rustam“,

tarannum etiladi. El ichidan chiqqan pahlavonlar ulugʻlanadi. Ularning jangdagi holatlari tasvirlab beriladi:

*Alp yigitlar olishdilar,
Qingʻir koʻzla boqishdilar.
Oʻq-nayzalar suqishdilar,
Qilich qinga arang sigʻdi.*

Shuningdek, „Devon“da *Alp Er Toʻnga* marsiyasi keltirilgan. Unda xalq qahramoni *Alp Er Toʻnganing* vafoti munosabati bilan elning qattiq qaygʻuga botganligi, chuqur ruhiy iztirobga tushgani bayon etilgan.

„Devon“ orqali bizgacha „*Oltin qon*“ nomli afsona va juda koʻp xalq maqollari ham yetib kelgan.

Xullas, ibtidoiy kishilarning dunyoqarashi, tasavvur-tushunchalari, ishonch-eʼtiqodlari va mehnat, turmush tarzi bilan bogʻliq holda vujudga kelgan eng qadimgi folklor namunalari, dastavval, qadimgi odamlarning qarashlarini ifodalash vazifasini oʻtagan va asosan, taʼlimiy ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga ular yangidan-yangi *afsona, rivoyat, ertak* va *dostonlarning* yaratilishiga asos boʻlgan.

VI asrdan XX asr boshlarigacha yaratilgan xalq ogʻzaki ijodi namunalarida feodal munosabatlar bilan *patriarxal-urugʻchilik munosabatlarining, oʻtroq dehqonchilik* bilan *koʻchmanchilik hayoti* tartiblarining yonma-yon yashaganligi, *murakkab iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, qadimiy tasavvur va qarashlarning izlari* ifodasini topganligi kuzatiladi. Chunonchi, folklor asarlari ijtimoiy taraqqiyotga bogʻliq tarzda ijod etilgan. Ular xalq hayotidagi tarixiy oʻzgarishlar bilan birga oʻzgara borgan. Siftsiz jamiyatdan sinfiy jamiyatga oʻtish yuz bergach, folklor asarlari janriy jihatdan boyidi. Yangi-yangi janrlarda ogʻzaki ijod namunalari paydo boʻldi. Jumladan, ertaklar, eposning arxaik shakllari yuzaga keldi.

Ilk feodal davlatlarning shakllanish davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan. Keyinroq esa epik, lirik va tarixiy qoʻshiqlar, ogʻzaki drama paydo boʻlgan. Bizgacha yetib kelgan va yozib olingan folklorning anʼanaviy namunalari, asosan, feodalizm davrining mahsullaridir.

Xalq ogʻzaki ijodi davrning siyosiy-madaniy hayotini ham oʻzida teran aks ettiradi. Uygʻonish davrida yaratilgan turli

O'zbek folklorshunosligi xalqimizning o'z-o'zini anglashdan iborat intilishlari taqozosiga ko'ra vujudga keldi. Bu stixiyali jarayon tarzida ming yillar davomida sodir bo'lgan esa-da, asosan, XIX asrning so'nggi choragida izchil bir yo'nalishga kira bordi va XX asrda to'la-to'kis barqaror hodisaga aylandi. Zero, folklor asarlarini to'plash, nashr qilish, o'rganish va ulardagi g'oyalardan ilhomlanib yangi asarlar yaratish, bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish barcha davrlarda ham dolzarb masalaga aylangan edi.

Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilaridan *Gerodot, Poliyen, Strabon, Xores Mitilenskiy, Apellodor, Ibn Batutalarning* yozib olib bizgacha yetkazgan afsona va rivoyatlari, turli-tuman urf-odatlar va marosimlar haqidagi qaydlari, shuningdek, yozma toshbitiklar davridan boshlangan folklorga qiziqish jarayoni xalq ijodiyotini o'rganish sari qo'yilgan ilk qadam edi.

Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek folklorining yozib olinishi va kitobat qilinishi *Mahmud Koshg'ariy* nomi bilan boshlangan. XI asrning ulkan olimi, tilshunos, elshunos Mahmud Koshg'ariyni hech ikkilanmay folklorchi sifatida ham baholash mumkin, — deb yozgan atoqli folklorshunos Hodi Zarif. Uning „Devonu lug'otit turk“ asari turli xil turkiy urug'lar, jumladan, o'zbek xalqining qadimiy ajdodlari tarixini, madaniyatini, turmush tarzi va kasb-korini, badiiy ijodini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.¹ Shuningdek, xorazmlik tilshunos *Abulqosim Mahmud Zamaxshariy*, ulug' mutafakkir *Alisher Navoiy, Abu Rayhon Beruniy, Narshaxiy, Mirxond, Sharofiddin Ali Yazdiy, G'iyosiddin Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Zayniddin Vosifiy, Hofiz Tanish Buxoriy, Gulxaniylar* yozib qoldirgan folklor namunalari o'zbek xalq madaniyati va turmush tarzini to'plash yo'lidagi izlanishlarning o'ziga xos ko'rinishlaridir.

Turkiy xalqlar adabiyotida nom qozongan *Nizomiy Ganjaviy, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Alisher Navoiy, Bobur* kabi qator mumtoz shoirlarning asarlari folkloriy asosga egaligi bilan alohida ajralib turadi. Ular ko'pincha folklordan ijodiy foydalanib, shu orqali o'z asarlarining xalqchilligini yanada oshirishga muvaffaq bo'lishgan.

¹ *Hodi Zarif*. O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan. O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar. 1-kitob. T.: „Fan“ 1970, 219-bet.

ijodiyotiga xos jarayonlarga munosabat ko'rsatgan, ulardan o'z g'oyaviy niyatlarini ifodalovchi badiiy-tasviriy unsurlar sifatida foydalanib, asarlari xalqchilligini, beqiyos g'oyaviy-badiiy zavq kasb etishini ta'minlagan.

A. Navoiyning xalq *masxarabozligi*, *qiziqchiligi* va *qo'g'irchoq o'yini*, xalq badiiy so'z *ijrochiligi* — *san'ati-voizlikka* munosabati folklorshunos va san'atshunos olimlarning alohida e'tiborini tortib kelgan.

Navoiy ijodi o'zidan keyingi folklorga katta ijodiy ta'sir ko'rsatdi. Uning „Xamsa„sidagi dostonlar asosida xalq baxshilari yangidan-yangi dostonlar yaratdilar. Jumladan, **Fozil Yo'ldosh o'g'li** „Xamsa“ dostonlari asosida „*Bahrom* va *Gulandom*“, „*Farhod* va *Shirin*“, „*Layli* va *Majnun*“ dostonlarini yaratdi.

Navoiy asarlarining katta qismi axloq va ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlangan. Bunday asarlarida u xalq orasida keng tarqalgan, og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan kichik ta'limiy hikoyalar-naqlar, maqol va hikmatli so'zlardan unumli foydalanganligi kuzatiladi. Xususan, Navoiy umrining oxirida hayoti davomida yiqqan turmush tajribalarini, ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy va falsafiy qarashlarini xulosalab yozgan „*Mahbubul-qulub*“ asarida xalq og'zaki ijodi an'analardan yanada samarali foydalangan. Buni kitobning xalq ertaklariga xos bo'lgan *saj* usulida yozilishi ham ko'rsatadi. Ya'ni, shoir nasrda qofiya yaratib, uning ta'sirchanligini oshirishga urinadi.

Navoiy bu asarida xalq maqollaridan o'rinli foydalanish bilan birga, o'zi ham mazmuni va uslubi jihatidan xalq maqollariga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatli so'zlar yaratgan.

*Oz-oz o'rganib dono bo'lur,
Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.*

Yoki: *Tilga ixtiyorsiz—elga e'tiborsiz* kabi aforizmlar shular jumlasidandir.

Navoiy g'azallarida epik an'ananing ta'siri ham seziladi. Xususan, bu u qo'llagan afsonaviy obrazlar misolida yaqqol kuzatiladi.

*Dema bu olamda ul oy xub, yo jannatda hur,
Ko'rmamishmen andog'in, bari erur mundog'i xub.*

afsona va rivoyatlari, naqlari sujetidan ham ijodiy foydalanilgan.

Xalq ijodini, jumladan, xalq qo'shiqlarini butun qalbi bilan ardoqlagan Navoiy „*Hayratul-abror*“ dostonida xalq og'zaki ijodidan uzoq bo'lgan, xalq asarlarini mensimagan yozuvchilarni qattiq tanqid qilgan.

„Xamsa“dagi barcha dostonlar xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan va ommalashgan afsona, ertaklar asosida yozilgan. „Xamsa“dagi *Farhod va Shirin*, *Layli va Majnun* obrazlari xalq og'zaki ijodidagi afsonaviy o'lmas obrazlardir. Ular to'g'risida turli tarixiy ma'lumotlar va rivoyatlar, ertak va afsonalar bor.

„Xamsa“ning ikkinchi dostoni „Farhod va Shirin“da suv uchun, xalqning osoyishtaligi va farovonligi uchun kurash, samimiy sevgi va sadoqat g'oyalari asosiy o'rin tutadi. „Farhod va Shirin“ afsonasining sujeti XII — XIII asrlarda markaziy Qoraqumda bino bo'lgan „*Devqal'a*“ toponimik afsonasi sujeti bilan ham bog'lanadi. Qolaversa, O'zbekistonda Farhod va Shirin nomlari bilan ataluvchi bir necha joylar mavjud. Jumladan, Bekobodagi *Shirinsoy* va *Farhodtog'*, Boysundagi *Bibishirin qishlog'i*, Sherobodagi *Shirin dahmasi* shular sirasiga kiradi.

O'zbek xalqi orasida Farhod va Shirin muhabbatini tarannum etuvchi ertaklar, afsonalar, dostonlar, qo'shiqlar va baxshi termalari mavjudligi bu mavzuning el orasida nihoyatda keng yoyilganligidan, sevimli bo'lganligidan dalolat beradi.

Navoiy dostonlarida fantastik tasviriy o'rinlarda xalq ijodi uslubidan mahorat bilan foydalangan. Aytaylik, „Farhod va Shirin“ dostonida juda ko'p epik motivlar va mifologik obrazlar uchraydi. Jumladan, Farhodning otasi xazinasida tilsim (sehrli) oynaga duch kelishi, uning Ahriman dev va ajdar bilan xalq ertaklari bahodirlari singari olishib, g'alaba qilishi hamda ular qo'riqlayotgan tilsim xazina va sehrli uzukni qo'lga kiritishi, afsonaviy Jamshid jomiga ega bo'lishi, Jomosb bashoratining sujet voqealari rivojiga yo'l ochishi, besh yuz yil g'or ichida yashayotgan *Suhaylo* timsoli, *Samandar* obrazi kabilar shular qatoriga kiradi. *Mifologik timsollar* „Xamsa“dagi boshqa dostonlar tarkibida ham uchraydi. Masalan, „Saddi Iskandariy“ dostonidagi *ya'juj-ma'jujlar* obrazi bunga misol bo'ladi.

rivoyatlar, ertaklar ta'sirida yozilgan. Biroq Navoiy yaratgan Iskandar obrazi xamsachilik va xalq og'zaki ijodi an'analari taraqqiyotida o'ziga xos yangilik bo'ldi. Navoiy *Iskandar* obrazi orqali *adolatli* va *ma'rifatparvar* ideal shoh timsolini yaratishni ko'zladi.

Dostonda „Iskandar va gado hikoyati“, „Majnun hikoyati“, „Ikki rafiqli hikoyati“, „Kabutar hikoyati“ kabi xalq ijodi asosida yaratilgan hikoyalar matni uchraydi. Shuningdek, dostonda xalq qo'shiqlari va maqollaridan namunalar ham keltirilganligi kuzatiladi. Aytaylik, shoir Iskandarning *Ravshanak* va *Mehrinovga* uylanishi marosimini tasvirlar ekan, to'y o'lanlaridan misol keltiradi.

Ulug' shoirning „Tarixi anbiyo va hukamo“, „Tarixi muluki Ajam“ asarlarida payg'ambarlar va shohlar haqida xalq orasida keng tarqalgan hikoya va qissalar keltirilgan. Ularda tarix afsonadek, afsona esa tarixdek aks ettirilgan. Shuning uchun bu kitoblar folklor manbai sifatida xizmat qiladi. Ularda keltirilgan afsona va rivoyatlar xalq og'zaki ijodida shu janrda yaratilgan asarlarning badiiy taraqqiyotini o'rganishda g'oyat qimmatlidir.

Navoiy g'azallarida **Xizr**, **Masih**, **Yusuf** kabi payg'ambarlar timsoli orqali *talmeh* san'ati yaratilganligi kuzatiladi.

Alisher Navoiy nafaqat folklordan ilhomlangan yuksak iste'dod sohibi, balki folklorshunos olim sifatida ham favqulodda nazarga ega edi. U har bir folklor hodisasining xalqona atamalarini ilm uchun saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Xalq ijodiyotiga daxldor janrlarni ifodalovchi *doston* (ir), *afsona*, *qissa*, *latifa*, *rivoyat*, *mazax*, *masal* (maqol ma'nosida), *lof*, *cho'rchak* (cho'pchak-ertak), *naql*, *uzmog* (hozirgi terma), *qo'shug'*, *chinka*, *o'lang*, *qo'g'irchoq o'yini* turini anglatuvchi „fonus xayol“ atamalarining ilmiy tavsifini terdi. Chunonchi, Navoiy yozadi:

*Yey, yirov, sen ham ishingni ko'rguz,
Yotugon birla ulug' irni tuz.*

Baytdagi „yirov“, „yotugon“, „lug' ir“ atamaları Navoiy zamonida baxshi, do'mbira va doston tushunchalarini anglatgan. Bu bilan doston do'mbira jo'rligida baxshi tomonidan kuylanishi haqida ma'lumot berilmoqda. U orqali bundan 5—6 asr ilgari ham doston kuylash an'anasi mavjud

olmadi. Shuning uchun o'zbek folklori bo'yicha missionerlar to'plagan materiallar ular foydasiga xizmat qilmadi, aksincha, ulardan fan vakillari foydalandilar"¹ va hamon foydalanmoqdalar.

Bu davrda tipografiya va litografiyalarning paydo bo'lishi natijasida o'zbek folklorini nashr etish harakati yuzaga keldi, shu tariqa, folklorini yig'ish va chop qilish uzviyligi sodir bo'la boshladi. Shunisi xarakterliki, bunday nashrlar boshqa tillarga tarjimalar bilan muvoziy holda amalga osha boshladi. Bu jihatdan venger sharqshunosi **Herman Vamberi** e'tiborga loyiq ishlar qildi. U 1867-yilda Leyptsigda bosilgan „Chig'atoy tili darsligi“ kitobining xrestomatiya qismida 112 ta o'zbek maqolini arab va lotincha yozuvlarda (bunisi transkripsiya tarzida) berdi va ularning o'zi amalga oshirgan nemischa tarjimasini e'lon qildi. Bu dalil o'zbek folklorining chet el doirasidagi birinchi nashri sifatidagina emas, balki unga qiziqishning xalqaro tus ola boshlaganini tasdiqlash jihatidan ham muhim ahamiyatga ega.

H.Vamberi mazkur darsligida „Yusuf bilan Ahmad“, „Tohir va Zuhra“ dostonlaridan parchalar beradi. „Yusuf bilan Ahmad“ dostonining o'zi amalga oshirgan to'la nemischa tarjimasini e'lon qildi. Bu Yevropada birinchi marta o'zbek eposidan qilingan tarjima edi.

O'zbek xalq maqollarini nashr etish va rus tiliga o'girishda N.P.Ostroumov amalga oshirgan ishlar ham e'tiborga loyiq. U „Sirdaryo oblast statistikasiga oid materiallar to'plami“,da 1110 ta (1-jildida 492 ta, 1888-yil va 2-jildida 628 ta, 1891-yil) o'zbek maqolini originalda va o'zining rus tilidagi tarjimasida e'lon qildi. Bu yillarda o'zbek xalq ertaklari namunalarini yozib olish harakati sezilarli darajada bo'ldi. *N.P.Ostroumov* o'zi yozib olgan ertaklardan iborat „Sort ertaklari“ (1906) to'plamini nashr ettirdi, uni so'z boshi va izohlar bilan ta'minladi. U o'zbek xalq teatri va etnografiyasiga oid materiallarni ham chop ettirdi. *A.N.Samoylovich* esa „Pishak afsonasi“,ning Xiva versiyasi, „Anna Murot bova hikoyalari“ va „Qirq yolg'on“ cho'p-chaklarini, *A.Vasilyev* esa „Xirsitdin polvon „Shahzoda

¹ **Hodi Zarif.** O'zbek sovet folkloristikasi tarixidan. O'zbek sovet folklori masalalari. Tadqiqotlar.1- kitob. T.: „Fan“ 1970, 220- bet.

Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan Jonmurod o'g'li, Islom Nazar o'g'li, Abdulla shoir kabi faqat epik an'analarni davom ettiruvchilargina emas, balki uni yangi sharoitda yanada rivojlantiruvchi ulkan san'atkorlar ham borki, bular o'zbek folklori va adabiyoti taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdilar. Juda ko'p *ertaklar, latifalar, og'zaki drama, maqollar, topishmoqlar* qatorida yuzga yaqin sujetga ega uch yuzdan ortiq xalq dostonlari yozib olindi.

Istiqlol o'zbek folklorshunosligining jahoniy miqyosiga intilishida keng yo'l ochib berdi. Milliy hurlik baxsh etgan ijod erkinligi tufayli xalq og'zaki ijodi namunalarini uzoq ajdodlarimizning *tarixi, turmush tarzi, ibtidoiy, diniy va e'tiqodiy* qarashlari bilan bog'liq holda o'rganish imkoniyatlari tug'ildi. Natijada ilgari sho'ro mafkurasi taqiqi tufayli nashr etilmagan „Shoh Mashrab qissasi“ (1991), „Ibrohim Adham qissasi“, (1991), „Hazrati Ali haqida qissalar“ (1992), „Abu Muslim jangnomasi“ (1992) va „Bobo Ravshan“ (1992) singari diniy-axloqiy xarakterdagi xalq kitoblari keng jamoatchilik hukmiga yetkazildi.

Sho'ro mafkurasi qatag'on qilgan Navro'z qayta tiklandi. Shu munosabat bilan har yili Respublika miqyosida ulkan xalq sayllari o'tkazish an'anaga aylanib bormoqda. Bunda xalq etnografik dastalari faol qatnashmoqda. Shu ommaviy harakat tufayli juda ko'p unutilib borayotgan an'anaviy xalq ijodi namunalari, urf-odatlar qayta tiklanib, xalqimiz mentalitetini ifoda etuvchi milliy qadriyatlar sifatida e'zozlana boshlandi. Bu jihatdan, ayniqsa, har yili bahorda Boysunda o'tkaziladigan „Boysun bahori“ ko'rik-tanlovi, xalq baxshilari ko'riklari, Jizzax viloyatining Forish tumanida o'tkaziladigan „O'zbek xalq o'yinlari“ va Termizda o'tkaziladigan „Alpomish o'yinlari“ tadbirlari ayricha ahamiyat kasb etmoqda. Shunisi quvonchliki, „Boysun bahori“ YUNESKO qarori bilan xalqaro festival maqomini oldi va nodir ma'naviy yodgorlik sifatida ro'yxatga olindi.

Shuningdek, YUNESKO qarori bilan 1999-yilda o'zbek xalqining qahramonlik eposi „Alpomish“ yaratilganligining 1000 va xalqimiz mifologik tafakkurining nodir durdonasi „Avesto“ yaratilganligining 2700 yilliklari o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotida ayricha ahamiyatga ega bo'lib, jahon miqyosida o'zbek folkloriga qiziqishni kuchaytirdi.

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang.

1. „Avesto“da ezgulik va yaxshilik xudosi sifatida kim ko'rsatiladi?
A) Angra Man'h; D) A va V;
B) Axriman; E) Axuramazda.
C) Mirrix;
2. O'zbek urug'larining ota-bobolari qaysi hayvonlarni o'ziga totem (himoyachi) deb sanab kelgan?
A) Ilon va ho'kizni; D) Bo'ri va ilonni;
B) Ot va itni; E) Tuya va ho'kizni.
C) Ot va bo'rini;
3. Qadimgi O'rta Osiyo xalqlariga oid qo'shiq va termalarning namunalari saqlanib qolgan asar nomini toping.
A) „Avesto“; D) „Yatimatut-dahr“;
B) „Devonu lug'otit turk“; E) „Tarixi Buxoro“.
C) „Boburnoma“;
4. Folklorning eng qadimgi janrlari qaysilar?
A) Ertak, doston, qo'shiq;
B) Lof, latifa, naql;
C) Kinna, topishmoq, doston;
D) Askiya, qo'shiq, og'zaki drama;
E) Mif, afsona, ertak;
5. Folklor janrlaridan qaysilarining ijrosi professional tayyorgarlikni taqozo etadi?
A) Doston, ertak, askiya;
B) Topishmoq, ertak, rivoyat;
C) Askiya, afsona, rivoyat;
D) Lof, latifa, qo'shiq;
E) Qo'shiq, doston, terma;
6. A. Navoiy qaysi asarida folklorga yaqin munosabatda bo'lmagan ijodkorlarni tanqid qilgan?
A) „Mezonul — avzon“da;
B) „Hayratul abror“da;
C) „Mufrodot“da;
D) „Mahbub ul — qulub“da;
E) „Muhokamatul — lug'otayn“da.

va mafkurasiga qarshi chiqib jang qilgan kishilarni bosmachi deb qoralash va tanqid qilishga yo'naltirilgan siyosat ta'sirida buyurtma qo'shiqlar paydo bo'ldi. Lekin xalq o'z erki uchun jonini tikkan qahramonlarini ham yaxshi tanirdi:

*Ibrohimbek „Huv!“ — dedi,
„Jom kosada suv!“ — dedi
Dushmanlarni qirganda:
„Taqdiringiz shu!“ — dedi.*

Yoki:

*G'azotga borar bo'lsak,
Ota - onamiz rozi.
O'lganlar shahid ketdi,
Qolganlarimiz g'ozi.*

Yana:

*—Bu tog'larda kim yotqon?
Askar bolalar yotqon!
Yonboshiga tosh bosib
Bolshovoyga o't otqon.*

Bu xildagi qarshilik harakati ruhini ifodalagan xalq qo'shiqlari bisyor edi. Lekin ularni to'plashga jiddiy e'tibor berilmagan. Xayriyatki, *G.V.Andreyev* 1928-yilda yozgan „Xalq ijodida bosmachilikning ifodasi“ maqolasida bir qancha namunasiga munosabat bildirgan ekan. O'shalar bizgacha yetib keldi. Bizlarga esa faqat sho'rolar siyosati buyurtmasi bilan to'qilgan:

*Xatirchining yo'lida
Qishlog'i bor Tasmachi.
Yurtni vayron ayladi
Uying kuygur bosmachi,—*

qabilidagi yasama qo'shiqlar o'rgatilib, tashviq qilinib kelindi. Sho'ro tuzumi va mafkurasiga xalqimizni abadiy qullikda saqlash niyati bilan milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashganlarga qarshi keskin choralar ko'rib, qo'rqituv va vahima solish siyosatini olib bordi. Ommaviy qatag'onni kuchaytirdi. Alal-oqibat o'z murodiga yetdi. Nihoyat Istiqlol yuz berib, adolat qaror topdi. Bugungi haqiqiy hur zamonda milliy ozodlik, mustaqillik uchun intilgan, shu yo'lda jonini fido qilgan xalq farzandlarining nomi iftixor bilan yana tilga olina boshlandi.

Ma'lumki, 1934-yilda bo'lib o'tgan yozuvchilarning Butunittifoq syezdida folklorni to'plash, o'rganish va rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratilgandi. Shundan so'ng bir qator yosh o'zbek shoir va olimlari baxshilar bilan yaqindan aloqa o'rnatib, ularni yangi zamon ruhiga mos asarlar yaratishga da'vat etdilar. Buning natijasida yangi hukumatni, uning siyosiy rahbarlarini, tutgan mafkuraviy yo'lini ulug'lovchi, qo'llab-quvvatlovchi madhiyabozlik ruhidagi jo'n asarlar paydo bo'la boshladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Umarov S.* Tarix va doston. T., 1985.
3. Sovet davri xalq qo'shiqlari. T., 1983.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. XX asrning 20—30-yillarida o'zbek xalqi hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
2. XX asrning 20—30-yillarida ro'y bergan eng muhim tarixiy voqealar nimalardan iborat?
3. Sho'rolar tomonidan „bosmachilik“ deb tushuntirilgan harakatning asl mohiyati qanday?
4. XX asrning 20—30-yillar davri folklorining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat.
5. Xalq qahramoni Namoz haqida nimalar bilasiz?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *tarixiy-qahramonlik qo'shig'i, kollektivlashtirish, paranji, xotin-qizlar ozodligi harakati, milliy-ozodlik harakati, bosmachilik.* Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. **Bosh qahramoni prototipga ega bo'lgan folklor asarlari qaysilar?**
 - A) „Nomoz“ tarixiy qo'shig'i;
 - B) „Mardikor“ dostoni;
 - C) „Mamatkarim polvon“ dostoni;
 - D) „Jizzax qo'zg'oloni“ dostoni;
 - E) A va S.
2. **Yakka isyonkor obrazi yaratilgan tarixiy qo'shiqning nomi qaysi javobda ko'rsatilgan?**

A) „Alpomish“;	D) „Jizzax qo'zg'oloni“;
B) „Nurali“;	E) „Nomoz“.
C) „Mardikor“;	

askiya, terma va *doston* janrlarida barakali ijod qilindi, og‘zaki dramaning ko‘pgina namunalari yaratildi.

XX asrning boshlarida yuz bergan tarixiy o‘zgarishlar munosabati bilan Xorazmda yaratilgan „Bevafo zolim“, „Ayrildim“, „O‘lar bo‘ldik bu xonlarning dastidan“, „Xonavayron bo‘lsin Xivaning xoni“, „Boshing kesilsinu qoning to‘kilsin“ kabi tarixiy-inqilobiy qo‘shiqlar ijod qilindi. Bu qo‘shiqlarda Xiva xoni Isfandiyor hamda u boshliq hukmron tabaqa vakillarining zo‘ravonligi, maishiy buzuvchiligi, shafqatsizligi va insofsizligi fosh etilib, ularga nisbatan xalqning qahr-g‘azabi, cheksiz nafrati ifoda etilgan. Mazlum xalqning ruhiy kayfiyati, zulm-zo‘rlikdan, erksizlikdan, amaldorlarning adolatsizligidan noroziligi aks ettirilgan:

*Isfandiyor, zolimliging bildirding,
Non o‘rniga kunjarani edirding,
Kambag‘alni qiynab, boyni kuldirding,
Haddan oshding, zolim, yoning so‘kilsin,
Boshing kesilsin-u, qoning to‘kilsin.*

Qo‘shiqda xalqning xon zulmidan xo‘rlilik chekayotgani, nochor turmush kechirayotgani bayon qilinib, xonga nisbatan qarg‘ish aytilmoqda.

Bunda xalq qarg‘ishi birgina xonga qaratilganday tushunilsa-da, aslida u barcha tekinxo‘r, ma‘naviy tuban hukmron tabaqa vakillariga qarshi qaratilgandir. Shu orqali qo‘shiqda ularga nisbatan kurash ochish fursati yetganligi bildirilmoqda. Bu esa qo‘shiqning o‘ziga xos isyonkorlik ruhida yaratilganligini ko‘rsatib turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida bunday tarixiy qo‘shiqlar juda ko‘p yaratildi. Ulardan biri „Botirxon zulmi“ qo‘shig‘idir. Bu qo‘shiq ma‘lum tarixiy voqea: Shahrisabz va Kitob atroflarida yashovchi kenagaslarning 1856-yilda Buxoro amiri *Nasrullo* zulmiga qarshi olib borgan 27 yillik keskin kurashi tufayli shafqatsiz qirg‘in qilinishi munosabati bilan yaratilgan. Xalq amir Nasrulloni istehzo bilan „Botirxon“ deb atagan. Qo‘shiqda amirning o‘ta shafqatsizligi, zolimligi keskin fosh etiladi:

*Necha yil qamab yotdi:
Kenagas yurtlarini.
Qamay-qamay, alqissa,*

Qo'shiqda o'z haq-huquqini tanigan, hayotida siyosiy o'zgarish qilishga qurbi yetadigan o'zbek mardikorining armonli qalbi zarblangan.

1916-yildagi mardikorlikka olish voqeasi munosabati bilan yaratilgan „Ming la'nat!“, „Nikolay qon jallob“ kabi qo'shiqlarda oq podsho Nikolayning qonxo'r va zolimligi, bosqinchi va zo'ravonligi; Saidahmad ismli mahalliy amaldor—mingboshining muteligi, poraxo'rliqi, adolatsizligi, o'z mansabidan ayrilmaslik uchun oqposhshoga yaltoqlanib xizmat ko'rsatish evaziga mahalladoshlariga ozor yetkazishi ochib tashlangan. Ularning shaxsi xalq tomonidan qattiq qoralangan.

*Saidahmad noming baland,
Nomingdan ham toming baland.
Yigitlarga qo'l qo'ygan,
Padaringga ming la'nat.*

Saidahmad mingboshi. Lekin uning nomi ulug', xolos. Xalq uni hurmat qilmaydi, balki la'natlaydi, qarg'aydi. Negaki, u shu mansabini saqlab qolish ilinjida xalqqa ko'p ozor yetkazgan. Xalq farzandlarini oqposhsho buyrug'iga muvofiq Rossiya o'rmonlarida qahraton qishda qarag'ay kesgani mardikorlikka jo'natish ishida bosh-qosh bo'lgan. Buning evaziga u xalq orasida yaxshi nom orttirmasa-da, mo'maygina daromad, boylik, „baland tomli uy-joy“ orttirgani kinoya bilan aytib o'tilmoqda.

Ma'lumki, 1916-yilda Jizzaxda xalq mardikorlikka qarshi katta isyon ko'tardi. Shu tarixiy voqelik munosabati bilan taniqli o'zbek baxshisi **Fozil Yo'ldosh o'g'li** „Jizzax qo'zg'oloni“ nomli doston yaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida xalq hayotida yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy o'zgarishlar baxshilar tomonidan asriy an'anaviy meros zaminida yaratilyotgan qator terma va dostonlarda ham o'ziga xos ravishda aks ettirildi. Jumladan, **Fozil Yo'ldosh o'g'lining** „Qahatchilik“, „Chigirtka“ termalari, „Mamatkarim polvon“, „Jizzax qo'zg'oloni“ dostonlari, **Po'ltan shoirning** „Mardikor“ dostoni, **Nurmon Abduvoy o'g'lining** „Nomoz“, **Islom shoirning** „Mingboshi“, „So'filar“, „Olloyorboy“ kabi terma va tarixiy qo'shiqlari shunday asarlardan sanaladi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Umarov S.* Tarix va doston. T., 1985.
3. *Fozil shoir.* O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 2- kitob. T., 1973.
4. *Qahhorov A.* Yangi dostonlar. T., 1985.
5. *Sobirov O.* Islom Nazar o'g'li. T., 1967.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbek xalqi taqdirida qanday tarixiy o'zgarishlar yuz berdi?
2. Milliy ozodlik va erksevarlik g'oyalari tarannum etilgan qaysi folklor asarlarini bilasiz?
3. Qanday qo'shiqlar tarixiy-inqilobiy qo'shiqlar sirasiga kiritiladi?
4. Qaysi xalq qo'shiqlarida mardikorlikka olish voqeasi ifoda etilgan?
5. Yangi dostonlarning o'ziga xos xususiyati nimalarda ko'rinadi?
6. Sho'rolar davrida milliy-ozodlik harakatlari qanday nom bilan qoralanib kelindi?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *tarixiy — qahramonlik qo'shig'i, kollektivlashtirish, paranji, xotin-qizlar ozodligi harakati, milliy - ozodlik harakati, bosmachilik.*

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. **1916-yildagi mardikorlikka olish voqeasi munosabati bilan yaratilgan qo'shiqlar nomi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?**
 - A) „Xon zulmi“, „Ahmad Botir“;
 - B) „Ming la'nat“, „Nikolay qon jallob“;
 - C) „Xonavayron bo'lsin Xivaning xoni“, „Ming la'nat“;
 - D) „Boshing kesilsin-u, qoning to'kilsin“, „Xon zulmi“;
 - E) „Elat botir“, „Tursunoy marsiyasi“.
2. **„Botirxon zulmi“ qo'shig'ida qaysi zolim podsho qiyofasi fosh etilgan?**
 - A) Buxoro amiri Nasrulloxon;
 - B) Qo'qon xoni Amir Umarxon;
 - C) Buxoro amiri Olimxon;
 - D) Qo'qon xoni Muhammadalixon;
 - E) Xiva xoni Olloqulixon.

qo'shiq, ertak va afsonalarni yozib olishga, ularni o'rganishga harakat qilgan¹.

Hamza she'rlarining ohangi va shakli xalq qo'shiqlarini nikiga juda yaqin. U xalq qo'shiqlari musiqiyligidan foydalanib, o'z davri ijtimoiy-siyosiy voqealarini umumlash-tirgan holda zulm va jaholatni qoralovchi, adolat va yuksak insoniy fazilatlarni, insoniy qadriyatlarni tarannum etuvchi zamonaviy ruhdagi yangi qo'shiqlar yaratdi. Shoir xalqning o'z hasratlarini ifoda etuvchi mungli, biroq shirin tuyg'ular uyg'otuvchi, tez va oson yodda qoluvchi, ohangdor va musiqiy qo'shiq hamda laparlaridan foydalanib, o'zi tanlagan mavzu va g'oyani o'quvchiga tez va qulay yetkazishga urindi.

Hamza xalq qo'shiqlarining motiviga alohida e'tibor bergan. Ularni to'plashga va o'rganishga qiziqqan. Ayniqsa, qo'shiqlarning ijtimoiy hodisa-voqealarga hozirjavobligi shoir e'tiborini tortib, qiziqishini uyg'otgan. U xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning „Oq gul“, „Qizil gul“, „Yashil gul“, „Pushti gul“, „Sariq gul“, „Safsar gul“ kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan „Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi“ kitobidan o'rin olgan.

Hamza xalqning madaniy turmush tarziga, ijtimoiy taraqqiyotiga daxldor ilg'or g'oyalarni xalq kuylari, xalq ohanglari orqali omma o'rtasida keng yoyish juda qulayligini to'g'ri tushundi. Shuning uchun u *„...mumkin qadar bu milliy ashulalarni avom orosina taratub musiqiy go'shalarinda bu tarafga burub qiziqtorsalar shoyad kam-kam avom og'zindagi o'sal she'rlar bitib bora-bor adabiyotga ovub ketsa edi, ...deb yozgandi. Shoir xalq o'rtasida mashhur bo'lgan, lekin she'riy matnlarida maza-matra bo'lmagan ashulalarni to'plab, ularning kuyiga moslab yangi she'rlar ijod qildi. Masalan, shoirning ommani milliy uyg'onishga da'vat etuvchi mashhur „Yig'la, Turkiston“ she'ri xalq o'rtasida mashhur bo'lgan „Lo'm-lo'm, Mamajon“ ohangida yozilgan. Uning „Vaysul-*

¹ **Mo'minov G'.** O'zbek xalq og'zaki an'analari va Hamza Hakimzoda Niyoziy she'riyatida halqchillik va yangilik uchun kurash. Traditsiya va mahorat. (H.H.Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik). T.: Fan, 1968, 61- bet.

*Bobolarda bir so'z bor,
Eshit, og'ojon:
„Bosgan izidan qaytmas,
O'lsa ham arslon“.*

Ko'rinyaptiki, xalqning mardlik, sobitqadamlik haqida yaratgan maqoli ushbu she'rning g'oyaviyligini, ta'sir kuchini oshirishga yordam bermoqda.

Xalq maqol va hikmatlarini bu tarzda asar g'oyaviy mazmuniga singdirish Hamza ijodiga xos muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. U, ayniqsa, inqilobiy qo'shiq va she'rlarida xalq maqollari orqali yuksak ko'tarinkilik, kurashchanlik ruhi bilan sug'orilgan o'z qarashlarini ifoda etishga alohida e'tibor berdi:

*Qullikni sezmagan, hurlik
Qadriga yeta olurmu?*

Shoirning „Shundoq qolurmu?“ she'rida bosqinchi hukumatning maqsadini fosh etish uchun xalq hikmati she'r mazmuniga mahorat bilan singdirilganligi kuzatilmoqda.

Hamza she'rlarida xalq laparlari, yor-yorlar, hajviy qo'shiqlarning ta'siri yorqin seziladi.

Hamza rostgo'ylik va haqgo'ylikni, poklikni, vafodorlikni ulug'lovchi xalq ertaklari sujeti asosida o'z davrining muhim masalalarini ko'targan bir necha dramatik asarlar ham yaratdi. Bunda u xalq ijodidan satirik tiplar yaratish usulini o'rganib, o'z davridagi ayrim yaramas kishilarning kirdikorlarini ochib tashladi. Ular xarakteridagi jirkanch xulq-atvorni fosh etdi. Bunga Hamzaning „Maysaraning ishi“ komediyasi misol bo'ladi. Asarda hushyor va tadbirli ayol bir guruh g'alamis shaxslarni o'tkir aql va ustalik bilan qo'lga tushirib, ularning barcha kirdikorlarini, soxta basharalarini ochib tashlaydi. Komediya Maysara obrazi orqali xalqning umumlashma timsoli aks ettirilgan. Shuning uchun asarda Maysaraning g'alabasi xalqning g'olibligini ifodalaydi.

„Maysaraning ishi“ dramasi xalqning „Kambag'al xotin hiylasi“ (Farg'ona), „Ayyor xotin“ (Xorazm) singari ertaklar sujeti asosida yaratilgan. Biroq Hamza mazkur ertaklarga xos asosiy motivlarni badiiy umumlashtirib, bo'rttirish san'atidan foydalanib, o'z g'oyaviy niyatiga ularni moslab, qayta ishlagan. Shuning uchun dramada ertakdagidan

tushadigan ertak va naqlarni keltirishga uringan yoki biror-bir xalq ertagini qayta ishlab, uning mazmunini o'quvchilarga taqdim qilgan. Ba'zan hatto xalq ertaklari motivida o'zi yangi hikoyalar ijod qilgan. Jumladan, shoirning „*Yengil adabiyot*“, „*O'qish kitobi*“, „*Qiroat kitobi*“ asarlariga kiritilgan ertak va naqlar, hikoyalardan aksariyati xalq ijodi sujetida yozilganligi seziladi.

Hamzaning didaktik asarlarida xalq maqollari alohida o'rin tutadi. Xususan, „Qiroat kitobi“dagi ilm, jahl, odob, kibr, yolg'onchilik, zulm, xiyonat kabi axloqiy masalalarga bag'ishlangan nasriy asarlar boshlanishidan oldin shu mavzularga aloqador xalq maqollari keltirilgan.

Kitobdagi ayrim hikoyalarning boshlanishi xalq ertaklarining an'anaviy boshlanmasiga o'xshatilgan. Bu bilan shoir o'quvchi diqqatini tez jalb qilish, o'z fikrini esda qolarli darajada sodda va ravon usulda, ta'sirchan qilib ifodalash niyatini ko'zlaydi.

Xullas, Hamza ijodi uchun folklor asarlari boy ijodiy va tajriba manbayi bo'lib kelgan. Uning badiiy mahorati oshishida muhim rol o'ynagan. Hamza o'zbek xalqining mustaqilligini himoya qiluvchi ilg'or fikrli ziyoli sifatida ijod qilgan.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Hamza*. Tanlangan asarlar.
2. *Mo'minov G'*. Traditsiya va mahorat. (Hamza Hakimzoda Niyoziy poeziyasida traditsiya va novatorlik masalasi). T.: „Fan“, 1968.
3. *Hamza Hakimzoda Niyoziy* // Karimov N., Nazarov B., Normatov U. O'zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. T.: „O'qituvchi“, 1995, 75—92-betlar.
4. *Vohidov R., Hoshimova M.* Adabiy qardoshlik sarhad bilmaydi. T.: „Fan“, 1991.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Hamza qanday ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhitda yashab ijod etdi?
2. Hamza xalq qo'shiqlaridan qaysi usulda foydalandi?
3. Hamzaning qaysi dramasida ayol obrazi xalq asarlariga xos tarzda ideallashtirilib aks ettirilgan?
4. Hamza yaratgan darsliklarda nega naqlar keng o'rin tutadi?
5. Hamzaning milliy uyg'oqlikka undovchi qaysi she'r va dramalarini bilasiz?

1941—1945-yillarda yuz bergan Ikkinchi jahon urushida xalqimiz o'g'lonlari ham ishtirok etdilar va ulardan juda ko'pchiligi jang maydonlarida qurbon bo'ldi. Urush yillarida yaratilgan xalq asarlarida shu urushni boshlagan nemis-fashistlarga qarshi cheksiz g'azab-nafrat, g'alabaga ishonch, botir jangchilarning qahramonligi, vatanparvarligi, mamlakat ichkarisida mehnat qilib, jangchilarni qo'llab-quvvatlab turgan kishilarning istak-orzusi o'z ifodasini topgan. Ularda da'vatkorlik ruhi ustuvorlik qilardi:

*Mening yorim qahramon,
Dushmanga bermas omon.
Bosqinchi fashistlarni
Qilar yer bilan yakson.*

Urush yillarida yaratilgan xalq qo'shiqlarida jangchilarni dushmanga qarshi otlantirish, ularga kuch-quvvat bag'ishlash maqsadi yetakchilik qiladi.

Urush boshlanishi bilanoq, vatanparvar xalqimiz dushman ustiga otlanish, uni tor-mor etishga da'vat etuvchi ko'plab qo'shiqlar yaratdi. Ularning asosiy g'oyasini vatanparvarlik, xalqlarning ma'naviy-siyosiy birligi, do'stlik, hamjihatlik, ahillik, mardlik, shijoatkorlik, vatan mudofaasida sobit turish tushunchalari tashkil etadi:

*Bu dushmanga Vatanimiz bermaylik,
Uning ozoriga chidab turmaylik,
Xotin-qizni yetim-yesir qilmaylik,
Boraylik frontga, qadrli yorim!*

Urush yillarida baxshilar tomonidan ham bir qator termalar yaratildi. Bu davrda yaratilgan xalq qo'shiqlari va termalarining barchasida dushman ustidan g'alabaga cheksiz ishonch g'oyalari tarannum etildi.

Urush davrida tarixiy — qahramonlik qo'shiqlarining go'zal namunalari yaratilgan. Jumladan, Islom shoirning „To'ychi Ibrohimov“, „Ahmad Botir“, Fozil Yo'ldosh o'g'lining „Ahmad Aliyevga“, „Qo'chqor Turdiyevga“ singari tarixiy-qahramonlik qo'shiqlari shular sirasiga kiradi.

Urushdan keyingi davrda yaratilgan xalq asarlarida, asosan, urush yetkazgan talafotlarni bartaraf etish, kishilarning moddiy va madaniy turmush darajasini yaxshilash, Mirzacho'lni o'zlashtirish haqida kuylandi. Tinchliksevarlik,

Xalq shoirlarining yangi avlodi yetishib chiqdi. Ulardan dehqonobodlik Qodir baxshi Rahimov, surxondaryolik Shoberdi baxshi, nurotalik Rahmatulla Yusuf o'g'li, jarqo'rg'onlik Mamadrayim Sodiqov, xorazmlik Bola baxshi, Qalandar baxshi kabilarning zamonaviy folklorni rivojlantirishdagi xizmatlari katta bo'ldi.

Sho'ro davrida an'anaviy folklorning og'zaki drama, qo'g'irchoq teatri, askiya kabi janrlari qaytadan zamonaviy yo'sinda jonlana boshladi. Mamlakatda teatr taraqqiyoti ushbu janrlardagi asarlarning ko'payib, boyib borishiga yetarli ta'sir ko'rsatdi.

Sho'ro davrida marosim va diniy folklor tabiiy holda saqlansa-da, uning ijrosiga nisbatan moneliklar mavjud edi. Davr mafkurasi ularga eskilik sarqiti sifatida qaradi. Buning ta'sirida ularga daxldor ko'pgina urf-odatlar, poetik aytimlar unutila boshlandi. Hatto xalq qo'shiqlaridagi marosimiy va mavsumiy belgilar ham yo'qola boshladi. Sho'rolar davrida latifa, lof janrlarining saqlanishi va davom etishida „Mushtum“ jurnalining xizmati katta bo'ldi, uning deyarli har bir sonida latifa va loflar alohida ruknda berib borildi.

XX asr oxirlariga kelib, bolalar folklorida ham shakliy va mazmuniy o'zgarishlar yuz berdi. Asosan, bolalar uchun mo'ljallangan ertak, alla, topishmoq kabi janrlar stilizatsiyasi kuchaydi, yozma adabiy janrlarga aylana boshladi. Yozuvchi va shoirlar tomonidan zamonaviy mavzulardagi ertaklar, topishmoqlar yaratila boshlandi. Muallifli alla matnlari paydo bo'ldi. Bu esa folklor va yozma adabiyot munosabatining yangi pog'onaga ko'tarilganligidan guvohlik beradi.

Bu davrda o'zbek folklori teatr, kino, televideniya bilan munosabatini yanada mustahkamroq qilib qaror toptirdi. Folklor mavzulari asosida multfilmlar („Zumrad va Qimmat“, „Aldarko'sa va boy“, „Farrux va Zumrad“), operalar („Tohir va Zuhra“), filmlar („Yetti jin“, „Kulol polvon sarguzashtlari“) yaratildi.

Sho'rolar davrida o'zbek folklorshunosligi to'la shakllandi va taraqqiy topdi. O'zbek folklorshunoslarining sa'y-harakatlari bilan xalq ijodi namunalari keng ko'lamda yozib olinib, ommalashtirila boshlandi. Biroq yozib olingan barcha folklor asarlarini ham ommalashtirishning iloji yo'q edi. Bu borada ma'lum mafkuraviy cheklashlar mavjud edi.

Doston va termalar baxshilar repertuaridagi yetakchi janrlar bo'lib qolavergan. Ular tomonidan yaratilgan tarixiy qo'shiqlar esa—epik xarakterga ega bo'lib, tarixiy dostonlarning paydo bo'lishida epik asoslik vazifasini o'tagan. Baxshilar tomonidan yaratilgan „Baxtiyor avlodlarga“, „Qoraqum“, „Tinchlik jarchisi“, „Dastagul“ kabi tarixiy qo'shiqlar doston darajasigacha ko'tarila olmadi. Chunki ular keng epik talqin ololmay, faqat ijod etgan baxshining repertuarida qolib ketdi. Shu vajdan XX asrning 50- yillarida o'zbek xalq dostonchiligida so'na boshlash jarayoni kuzatila boshlandi.

Bu davrda qo'shiq janrida samarali ijod qilindi. Chunki mustaqil to'rtliklardan tashkil topuvchi qo'shiq janri voqelikni hozirjavoblik bilan aks ettiradi. *Ularda ifodalangan fikr, xulosa, hukm — ommaning fikri, xulosasi va hukmi bo'lib yangraydi.*

1991-yilda O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritdi. O'zbek xalqi erkin, ozod bo'ldi. Nihoyat, istiqloлга tashna xalqning orzusi ushaldi. Barcha sohada—ilmda, ijodda, mehnatda milliy hurlikka, ijodiy erkinlikka erishildi. Azaliy urf-odatlarimiz, milliy qadriyatlarimiz tiklana boshlandi. Uning bir qismi bo'lgan xalq marosimlari, xalq ijodi namunalariga ham e'tibor kuchaytirildi. Ularni to'plash, o'rganish, ommalashtirish ishlari yanada jonlantirildi. Ularni ommalashtirishda nashriyotlarning, radio, televidiniyaning roli yanada oshirildi.

Odil hukumatning sa'y-harakati tufayli xalq iste'dodlarini aniqlash va rag'batlantirish, ularnig san'atini omma orasida tarqatish maqsadida juda ko'p tadbirlar amalga oshirilmoqda. Yuzlab badiiy havaskorlik to'garaklari, folklor-etnografik ansamblari istiqloл davrida o'z dasturlarini yanada boyitdilar. Ular o'z repertuarlariga xalq og'zaki ijodi namunalarini, urf-odat, bayram va marosimlar folklorini kiritib, xalq ijodining barhayotligini ta'minlamoqdalar va milliy qadriyatlarimiz qayta tiklanishiga munosib hissa qo'shmoqdalar.

Hozirgi paytda folklor merosimizning bugungi hayotimiz bilan hamnafasligini namoyish etishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bu jihatdan YUNESKO qarori bilan o'zbek qahramonlik eposi „Alpomish“ dostoni yaratilganligining ming yillik yubileyining 2000-yilda va xalqimizning nodir ma'naviy yodgorligi „Avesto“ yaratilganligining 2700-yilligini 2001-yilda xalqaro miqyosda nishonlanganligi; qolaversa, endilikda

saqlanib qolmoqda. Sho'ro davrida kam e'tibor qaratilgan ayrim janrlar qayta tiklanmoqda. Istiqlolni alqovchi to'rtliklar, termalar yaratilmoqda. Ularda xalqning istiqlol haqidagi azaliy orzusining ushalganligi, quvonchi, yurtboshiga minnatdorchiligi kuylanmoqda.

Istiqlol yillarida nafaqat xalq badiiy ijodiga, balki xalq ommaviy dekorativ san'ati, xalq musiqasi va raqsiga nisbatan ham e'tibor kuchaytirildi. Xalq ijodi bilan bog'liq barcha sohalariga keng yo'l ochib berildi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alaviya M.* O'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1959.
2. *Alaviya M.* O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. T.: „Fan“, 1974.
3. Oq olma, qizil olma. T., 1972.
4. Sho'ro davri xalq qo'shiqlari. T., 1983.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Urush davri voqealariga o'zbek xalqi qanday munosabatda bo'ldi?
2. Urush davri o'zbek folklorining asosiy g'oyaviy motivlarini nima tashkil qiladi?
3. Urushdan so'nggi yillarda o'zbek xalqi madaniy hayotida qanday ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlar yuz berdi.
4. Sho'ro davri folklorining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Sho'ro davrida folklorga qanday munosabatda bo'lindi?
6. Istiqlol yillarida folklorga munosabat qay darajada o'zgardi?

7- MAVZU: XALQ DOSTONCHILIGI

Reja:

1. *Dostonlarning shakliy belgisi va mazmuniy mundarijasi.*
2. *Dostonchilik — professional san'at turi. Baxshichilik san'ati va baxshi tayyorlash an'anasi.*
3. *Doston kuylash tartibi.*
4. *Dostonchilik maktablari va ularning taniqli vakillari repertuari.*

Doston o'zbek folklorining keng tarqalgan va yirik janrlaridan biridir. Uning yaratilishi xalqimizning ma'naviy-maishiy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, axloqiy-estetik

Xorazm baxshilari esa dostonlarni, asosan, dutorda ijro etadilar, ularga g'ijjak va balomonda sozandalar jo'r bo'ladi. 30-yillarda Xorazm baxshilari dostonlarni tor va rubobda kuylay boshladilar. Shu munosabat bilan ayrim baxshilar ansamblida g'ijjak o'rniga skripkadan foydalanish, ansamblga doirachi, hatto o'yinchi olib kirish hollari bo'ldi. Bola baxshi va uning ansambli bunga misol bo'ladi. Xorazmda ba'zan epik asarlar yoki ularning parchalarini garmonda ijro etish hollari ham mavjud. Bunday hollarda ularni baxshi emas, balki **sozchi** deb yuritilgan. Masalan, *Qurbon sozchi*, *Qodir sozchi* va boshkalar. Sozchilar epik asarlarni to'la ijro etishdan ko'ra, undan parchalar, termalar va o'zlari yaratgan asarlarni kuylashga alohida e'tibor berganlar.

Demak, epik asarlarni elga yetkazishda O'zbekistonning deyarli barcha yerlarida yakka ijrochilik hukmron bo'lsa, Xorazmda, asosan, *jamoaviy ijrochilik* yetakchilik qiladi. Ijro davomida dostonlarning she'riy qismlari kuylansa, prozaik o'rinlari baxshilarning o'zlariga xos ifodali tilda bayon etiladi.

Xorazmda epik asarlarni, ulardan olingan parchalar va ayrim termalarni kuylovchi ijodkorlarning yana bir turi xalfalar, deb yuritiladi. Xalfachilik, asosan, ayollar orasida keng tarqalgai.

Xalfachilik san'ati ikki xil: a) ansamblli xalfalar; b) yakka xalfalar. Ansamblli xalfalar uch kishidan iborat. Ya'ni ustoz xalfa (ayni vaqtda garmon chaladi va ashula aytadi), doirachi (ashulaga jo'r bo'ladi, ba'zan raqsga tushadi) va o'yinchilar (raqsga tushadi, qayroq bilan o'ynaydi, yalla va lapar aytadi, ba'zan doira chaladi) birlashib, ansamblni tashkil etadilar. Bu tip xalfalar xalq dostonlarini, ulardan olingan parchalarni, to'y qo'shiqlarini, lapar va yallalarni, o'zlari yaratgan yoki boshqa ijodkorlar asarlarini garmon va doira jo'rligida kuylaydilar. **Bibi shoira, Xonimjon xalfa, Ojiza, Onajon Safarova, Nazira Sobirova** kabilar shunday xalfalardandir.

Yakka xalfalar doston va qo'shiqlarni sozsiz ijro etadilar. Ular dostonlarni yoddan yoki qo'lyozma va kitobdan yoqimli ohangda o'qish, „Yor-yor“, „Kelin salom“, „Muborak“ kabi to'y qo'shiqlarini ijro etish bilan shuhrat qozonganlar. **Roziya Matniyozov qizi, Saodat Xudoyberganova, Poshsho Saidma-**

Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan shoir, Islom Nazar o'g'li, Umir shoir, Abdulla shoir, Xolyor Abdukarim o'g'li kabi yetuk shoirlar baxshichilikdagi juda boy an'analar asosida muhim voqealarni tasvirlovchi yigirmadan ortiq yangi dostonlar yaratdilar.

Baxshi o'zlashtirgan va ijodiy tarzda kuylab kelgan barcha asarlar uning repertuarini tashkil etadi. O'zbek xalq baxshilari repertuari janr e'tibori bilan nihoyatda cheklangan. Ular folklorning faqat ikki janridagi asarlarni, ya'ni termalar va dostonlarni kuylab kelganlar. Baxshilar terma va dostondan boshqa asarlar (ertak, qo'shiq, latifa va shu kabilar) ni bilsalar ham, ularni aytmaganlar. Mabodo biror dostonning mazmunini hikoya qilib bersalar, uni „ertak qilib aytish“ deb hisoblaganlar. Biroq bunday aytish professional dostonchi uchun odatdagi hol emas.

O'zbek dostonchiligida an'anaviy doston kuylash tartibi bor. Odatda, dostonchilik kech kuzdan erta bahorgacha kechqurunlari uyushtirilgan. Baxshi taklif qilingan mehmonxonaga barcha eshituvchilar uning devorlari bo'ylab qator qo'r tashlab o'tirishgan. Baxshini eng to'rda o'tqizganlar. Doston kuylash kichik bir ziyofatdan keyin boshlangan. Baxshi dastlab bir yoki bir necha terma kuylagan. Xorazm baxshilari esa, terma sifatida dostonlardan bo'laklar, **Maxtumquli** she'rlaridan, pand-nasihatlardan bog'liq turli parchalarni ijro qilganlar. Xorazmdan bo'lak joylarda esa, ko'p hollarda „*Nima aytay?*“ („Doston terish“) termasi bilan auditoriyaga murojaat etilgan. Bunda baxshi o'zida va eshituvchilarda jiddiy temalardagi poetik asarlarni kuylash va tinglash uchun kayfiyat hosil qiladi. So'ng tinglovchilarning xohishi yoki baxshining tanlashiga ko'ra biror doston ijro etiladi. Odatda, dostonchilik o'tirishlari tongga ulanadi. O'zbek xalq dostonlarining ko'pchiligi bir kun kuylashga mo'ljallangan. „Alpomish“dek monumental asarlar ikki va undan ortiq kechalar ijro etilgan¹.

Baxshi ijro davomida dostondagi har bir tasvirga mos so'z va kuy topib avjga chiqa boradi, o'zlarining ta'biri bilan aytganda, „*qaynaydi*“. O'rni-o'rni bilan eshituvchilarga murojaat etib, ularning diqqatini o'zida saqlab turadi. Avj

¹ Mo'minov G'. Traditsiya va mahorat. T.: „Fan“, 1968, 29–31- betlar.

ularning o'rnini hofizlar va ashulachilar oldi. Lekin XIX asr oxirlarigacha eng yirik shahar hisoblangan Toshkentda ham baxshilar yashaganliklari haqida ma'lumotlar bor. Qishloqlarda esa dostonchilikning jonli an'analari hozir ham, garchi ancha so'na boshlagan bo'lsa-da, davom etmoqda.

O'tgan asrda doston kuylash sharoitlari birmuncha o'zgardi. Baxshilar kolxoz-sovхоз teatrlarida (masalan, *Abdulla shoir*, *Bola baxshi*, *Bolta baxshi* kabilar) faol ishtirok eta boshladilar. Umumxalq hasharlarida (masalan, Katta-qo'rg'on suv ombori, Katta Farg'ona kanali qurilishi), ijtimoiy-siyosiy marosimlarda (masalan, saylov oldi uchrashuvlari), turli yig'inlarda doston va undan parchalar kuylash odatga aylanib qoldi. Baxshilar bilan uchrashuvlar, ko'riklar tashkil etildi.

Baxshi tayyorlash o'zining qat'iy an'anaviy tartiblariga ega bo'lgan. Baxshilar qishloqma-qishloq dostonchilik qilib yurgan paytlarida mehnatkashlar orasidagi talantli, qobiliyatli, she'riyatga qiziquvchi yoshlarni tanlaganlar, safar davomida ularni sinab borganlar, istiqboli borlarini o'z yonlariga tortganlar.

Shogird tayyorlashda barcha o'qitish, o'rgatish ishlari, do'mbira mashqi ham og'zaki ravishda amalga oshirilgan, chunki o'tmishda ustoz o'qish-yozishni bilmaganidek, shogird ham savodsiz bo'lgan. Ahyon-ahyonda uchrab turadigan baxshilarning savodliligi ham bunga monelik qila olmagan. Negaki, xalq dostonlarini eshitish va kuylash orqali og'zaki o'rganish professional ta'limning eng birinchi va asosiy sharti bo'lgan.

O'rgatishning keyingi yillarida ustoz shogirdni o'zi bilan birga dostonchilik yig'inlariga, to'y-hashamlarga olib yuradi. Bunday paytlarda shogird ko'pchilik oldida termalar, dostonlardan parchalar kuylaydi. Shogird ancha pishib qolgach, ustoz auditoriyaning ruxsati bilan o'zi kuylayotgan dostonning davomini unga aytiradi.

Shogird ustoz repertuaridagi dostonlarning muayyan qismini va baxshilik yo'llarini to'la o'rganib bo'lgach, ustoz uni el oldida sinovdan o'tkazish uchun ziyofat tashkil etadi. Ziyofatga xalq ijodining bilarmonlari, doston shinavandalari taklif qilinadi. Shogird ular oldida biron dostonni mustaqil ijro etib beradi. Shogird sinovdan muvaffaqiyatli o'tgach,

etaklarida yashagan va shu yerlarda etishgan xalq shoirlari Qo'rg'on dostonchilik maktabiga mansubdir. Ergash Jumanbulbul o'g'lining ota-bobolari asos solganligi taxmin qilingan bu maktab *Yodgor, Lafas, Mulla Tosh, Mulla Xolmurod, Sulton kampir, Tilla kampir, Jolmon baxshi, Bo'ron baxshi, Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Yorlaqab, Jossoq baxshi, Qulsamad baxshi, Ergash shoir, Po'ltan shoir, Bo'ta baxshi, Egamberdi baxshi, Mardi baxshi, Rahmatulla* kabi o'nlab dostonchilarni birlashtiradi. Bu baxshilar ishqiyy-romanik dostonlarga ko'proq e'tibor berganlar.

XIX asrda mavjud bo'lgan yana bir epik markaz Shahrisabz dostonchilik maktabidir. Bu maktabning so'nggi namoyandasi **Abdulla Nurali o'g'li** (1874 — 1957) XIX asrning yirik dostonchisi Rajab shoirning shogirdidir. Bu baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytishlari, kuylarining yoqimlilik bilan ajralib turadilar.

Atoqli xalq shoiri **Islom Nazar o'g'li** (1874 — 1953) Narpay dostonchilik maktabining vakilidir. U XIX asrning ulkan dostonchisi Rajab shoirning shogirdi bo'lgan. Talantli xalq shoiri **Nurmon Abduvoy o'g'li** ham (1862 — 1940) shu maktabga mansubdir. Ulardan „Orzigul“, „Sohibqiron“, „Erali va Sherali“, „Zulfizar bilan Avazxon“, „Gulixiron“, „Kuntug'mish“ kabi dostonlar yozib olingan.

O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'liqdir. XIX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili **Shernazar Beknazar o'g'li** bir qancha shogirdlar yetishtirgan. **Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Mamadrayim baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Yusuf O'tagan o'g'li** kabi o'nlab dostonchilar shu maktabga birlashadi. Bu maktab vakillari repertuaridagi ayrim dostonlar (masalan, „Oltin qovoq“, „Malla savdogar“, „Ollonazar Olchinbek“ kabilar) boshqa joylardagi baxshilar repertuarida uchramaydi.

Xorazmdagi o'zbek dostonchilik san'ati boshqa maktablarga mansub baxshilar uslubidan jiddiy farq qiladi. Bu yerda so'z improvizatsiyasi asosiy rol o'ynamaydi, matn tom ma'noda variant bermaydi, balki musiqa yetakchilik qiladi. Ko'pchilik hollarda yozma manbaga ega bo'lgan Xorazm

„Shirin bilan Shakar“, „Xurshidoy“); d) *kitobiy dostonlar* („Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Bahrom va Gulandom“, „Varqa bilan Gulshoh“, „Vomiq bilan Uzro“, „Zevaxon“).

Jang-u jadallar, tarixiy yoki afsonaviy urushlar va bunday jang lavhalarida qo'shin va yakka shaxslarning jasoratlarini tasvirlovchi dostonlar jangnoma-dostonlar deb yuritiladi.

Romanik dostonlarning qahramonlik-romanik turiga mansub asarlarda qahramonlik yo'nalishi yetakchilik qiladi, ya'ni ularda sevgi, mojarolariga nisbatan qahramonlik temasini ishlash birinchi planda turadi. „Go'ro'g'li“ turkumi dostonlarining ko'pchiligi bunga yorqin misoldir.

„Go'ro'g'li“ dostonlari xalq dostonchiligida har biri mustaqil yashagan va ayrim-ayrim nomga ega bo'lgan asarlar silsilasi, muayyan omillar bilan bir-biriga birlashgan kattakon turkum bo'lib, ko'pgina xalqlar orasida juda keng tarqalgan. Bu dostonlar *o'zbek, tojik, turkman, ozarbayjon, turk, qozoq, qoraqalpoq, arman, gruzin, kurd* xalqlari epik ijodiyotida o'ziga xos turkumlarni tashkil etadi. Go'ro'g'li *Sibir tatarlari, Bulg'or turklari, Eron ozarbayjonlari, Stavropol' turkmanlari, Afg'oniston o'zbeklarining* ham sevimli epik qahramonlaridan biridir.

Olimlar „Go'ro'g'li“ turkumi dostonlarining kattakon ikki tarmoqqa bo'linishini qayd etadilar¹. Fanda ularning biri Zakavkazye va Yaqin Sharq versiyalari (ozarbayjon, arman, gruzin, turk va boshqalar) deb yuritilsa, ikkinchisi, O'rta Osiyo versiyalari (o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman, tojik va boshqalar) deb ataladi.

O'zbek dostonlarida Go'ro'g'li turkman va o'zbeklarning begi, qonuniy hukmdor, o'z xalqi, vatani uchun qayg'u-ruvchi va uni turli dushmanlar bosqinidan himoya qiluvchi dono murabbiy, ko'plab xalq botirlarini tarbiyalab yetishtirgan yengilmas bahodir sifatida tasvirlanadi. Turkumda Chambil yurtining afsonaviy hukmdori Go'ro'g'lining bahodir qirg yigiti bilan birgalikda ona yerining xavfsizligi va ozodligiga tahdid soluvchi qo'shni podsholiklarga qarshi olib borgan

¹ Qarang — Жирминский В.М. Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. 165—279-бет. Карнев В.А. Эпические сказания о Корогли у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968. O'zbek dostonchiligida badiiy mahorat. T.: „Fan“, 1969, 70—144, 179—259-betlar.

burchi haqidagi xalqimizning orzu-umidlari, ideallari o'zining yorqin ifodasini topgan.

Maishiy - romanik dostonlarda mavjud tuzumdan ijtimoiy norozilik kayfiyatlari, maishiy turmush bilan bog'liq turli-tuman tafsilotlarni batafsil tasvirlash yetakchilik qiladi. Bunga „Qironxon“ („Sohibqiron“) dostoni misol bo'ladi. Farzandsizlik tufayli chekilgan oh-u zorlar, kundoshlarning mol-dunyo uchun har qanday yaramasliklardan qaytmasliklari, hatto o'zlarining g'arazli niyatlarining amalga oshishi uchun begunoh go'daklarni ham o'ldirishga tayyor turganliklari, hukmdorning adolatsiz hukmi, *Bo'tako'z*ning zindonda tortgan azoblari, *Xudoyqul* podachining maishiy turmush sharoiti qanchalik real bo'yoqlarda ko'rsatilgan bo'lsa, cho'lga uloqtirilgan egizaklar — *Qironxon* va *Qorasochlarning* taqdiri, sarguzashtlari, Qironxonning o'zga yurtlarga qilgan safarlari shunchalik fantastik qobiqda, sehrli ertaklarga xos tarzda berilgan. Bu xil dostonlarda *xalqimiz* va *baxshilarning demokratik qarashlari* yanada yorqinroq aks etgan.

Mumtoz she'riyat namunalarining baxshilar tomonidan folklorga xos ravishda qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan yoki yaratilishi jihatidan yozma adabiy manbaga ega bo'lgan, shuningdek, bevosita yozma adabiyot ta'sirida yaratilgan asarlar **kitobiy dostonlar** deb yuritiladi. Kitobiy dostonlarning bir guruhi mumtoz adabiyot namunalarining baxshilar tomonidan qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan. Masalan, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“, „Bahrom va Gulandom“ Alisher Navoiy dostonlari, „Yusuf va Zulayho“ shu sujetdagi forsiy va turkiy asarlar, „Rustami Doston“, „Varqa bilan Gulshoh“, „Vomiq bilan Uzro“ forschadan ozarbayjonchaga qilingan tarjimalar asosida yaratilgan.

Tarixda bo'lib o'tgan voqea va hodisalar, ayrim tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan tarixiy dostonlar baxshilar repertuarida boshqa dostonlarga nisbatan juda kam o'rin egallaydi. *Tarixiy — qahramonlik* dostonlarining eng yaxshi namunalaridan biri „Oysuluv“ dostonidir. *Tarixiy-fantastik* dostonlarga „Tulumbiy“, „Shayboniyxon“ kabilarni kiritish mumkin.

Tarixiy-konkret yoki yangi dostonlarga XIX asrning II yarmi va XX asr boshlari, xususan, sho'ro davrida baxshilar

MUSTAQIL O'QISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. *Alpomish*. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. T.: „Sharq“, 1998.
2. *Alpomish*. O'zbek xalq qahramonlik eposi. Akademik nashr. T.: „Fan“, 1999.
3. *Avazxon / Go'ro'g'li dostonlari*. To'rt jildlik. II kitob. T.: „Yozuvchi“, 1997.
4. *Afzalov M.* Po'ltan shoir. T., 1955.
5. Go'ro'g'lining tug'ilishi. „Go'ro'g'li“ dostonlari. To'rt jildlik. I kitob. T.: „Yozuvchi“, 1996.
6. Malikai ayyor / O'XI, T.: FASN, 1988.
7. *Mirzayev T.* „Alpomish“ dostonining o'zbek variantlari. T.: „Fan“, 1968; yana: Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: „Fan“, 1979.
8. *Musaqulov A.* Terma // O'zbek folklori ocherklari. 1- tom, T., 1988, 261—272- betlar.
9. *Qo'shmoqov M.* Chechanlikda so'zda suvdain oqib. T.: FASN, 1978; yana: Baxshilar xazinas. T.: G'ASN, 1981.
10. *G'oziboyev T.* Fozil Yo'ldosh o'g'li. T.: „Fan“, 1968.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Doston janri o'zbek folklorida qanday o'rin tutadi?
2. Baxshi atamasining qo'llanishi va dostonchi baxshilar faoliyati to'g'risida nimalar bilasiz?
3. Xalfachilik nima? Bu san'atning qanday tiplari mavjud?
4. Qissaxonlar kimlar? Ularning repertuarini qanday asarlar tashkil etadi?
5. Baxshilar tayyorlash an'anasi qanday talablarga ega?
6. Dostonlar qanday tartibda ijro etiladi?
7. Dostonchilik maktablari qayerlarda mavjud bo'lgan va ularning talantli vakillari kimlar?
8. Dostonlar qanday turlarga bo'linadi?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *doston, baxshi, dostonchi, baxshi repertuari, xalfa, qissaxon, baxshi nag'malari, baxshining „qaynashi“, do'mbira to'ntarmoq, baxshi sozlari, epik an'ana dostonchilik maktabi, qahramonlik dostoni, romanik doston, jangnoma doston, kitobiy doston, qahramonlik-romanik doston, ishqiy-romanik doston, maishiy-romanik doston, tarixiy doston, tarixiy-fantastik doston, tarixiy-qahramonlik dostoni, yangi dostonlar, avtobiografik dostonlar, dostonlarda an'anaviy uslub, dostonlarda epik klishealar.*

Xalq qo'shiqlarida insonning ruhiy olami, ichki kechinmalari, turmushida sodir bo'luvchi ko'ngilli va ko'ngilsiz voqealar, g'am-anduh yoki shodligu xurramliklari, mehnat mashaqqatlari, sevgi iztiroblari his-tuyg'ular orqali aniq badiiy obrazlarda gavdalantiriladi.

Xalq qo'shiqlari tarixan raqslar bilan ham yaxlitlashgan va albatta, kuylanishga muvofiqlashgani bilan ajralib turadi. Xalq orasida qo'shiq ijrochilari *qo'shiqchi*, *xalfa*, *satang*, *go'yanda* (nahvagar), *ashulakash* (ashulachi), *laparchi*, *o'lanchi* tarzida farqlanadi. Qo'shiqchi ko'pincha to'rtliklarni ijro etsa-da, aslida nisbatan kengroq ma'noda umuman qo'shiq ijrochisi va ijodkori bo'lsa, go'yanda (nahvagar) asosan yig'i-yo'qlovlarni kuylashga ixtisoslashgan qo'shiqchidir. Ashulakash yoki ashulachi ko'pincha maqom tarkibidagi qo'shiqlarni yoki katta ashula deyilguvchi jo'rsiz ijro etiladigan qo'shiqni kuylay oladiganlardir. Laparchi raqsga tushgan holda qo'shiq aytuvchi bo'lsa, o'lanchi to'y marosimi qo'shiqlarini ijro etuvchidir. *Xalfa* Xorazmda keng tarqalgan ayol qo'shiqchiligi bo'lib, ular ham to'y, ham aza qo'shiqlarini barovar ijro etaveradilar. *Satang* Namanganda xalq qo'shiqlarini doira jo'rligida ijro etuvchi ayollardir. Xalq qo'shiqlari turli joylarda turlicha ijro etiladi.

Qo'shiqlar yaratuvchilar va ijro etuvchilarning mehnat faoliyati — *ovchilik*, *chorvachilik*, *dehqonchilik*, *hunarmandchilik* *ishlari*, *kulolchilik*, *o'ymakorlik* va boshqa san'atlarga bevosita aloqadorligi hamda *qadimiy urf-odatlari*, *xilma-xil marosimlari* va e'tiqodlari negizida yashab kelmoqda.

Xalqimiz o'z mehnatining barcha jarayonlarini qo'shiq bilan ziynatlagan, qo'shiq bilan izhori dil qiladi, yovuzlikka nafratini qo'shiqda ifoda etadi, mavsumlar almashinishini qo'shiq bilan kutib oladi, qo'shiqqa sig'inadi, shundandirki, qo'shiq bilan chaqaloqni uxlatadi, farzandini uylantiradi, hatto eng yaqin kishisidan ajralganida ham uni yig'i va yo'qlovlarni bo'zlab kuylagan holda so'nggi manzilga kuzatadi.

Qo'shiqlar mazmunan ijtimoiy turmushning barcha sohalarini qamrab olgan. Turmushda ro'y bergan har bir ijtimoiy hodisaga ular hozirjavobdir. Shu xususiyatiga ko'ra, ularni an'anaviy va zamonaviy qo'shiqlarga bo'lib o'rganish mumkin. Xalq qo'shiqlarining asosiy salmoqli hissasini badiiy jihatdan pishiq va yuksak ohangdorlikka ega an'anaviy

Mazmunan mehnat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan qo'shiqlar mehnat qo'shiqlari deb yuritiladi. Mehnat qo'shiqlari xalqimizning qo'shiqchilik repertuarida alohida va mustaqil o'rin tutadi. Mehnat qo'shiqlarining mazmun-mundarijasini, janr xususiyatlarini mehnat turlari va uni amalga oshirish jarayoni belgilaydi. Mehnat qo'shiqlari o'ziga xos ohangda sozsiz ijro etiladi.

Mehnat qo'shiqlari xalq she'riyatining eng qadimiy shakllaridan biridir. Ilk namunalari **M.Koshg'ariyning** „Devonu lug'otit turk“ kitobi orqali bizgacha yetib kelgan. Mehnat qo'shiqlari ibtidoiy insonning mehnat faoliyati bilan bevosita aloqadorlikda vujudga kelgan va taraqqiy topa borgan. Dastlabki mehnat qo'shiqlari mehnat jarayonidagi muayyan harakat ritmiga mos keluvchi *undov*, *xitob* va *nidolar* xarakteridagi poetik parchalardan iborat bo'lgan. Bora-bora ular she'riy shaklga tushgan va kuylana boshlangan.

Mehnat qo'shiqlari ish jarayonida ijro etiladi. Shu sababli mehnat turining o'zgarishi yoki yo'qolishi tufayli o'sha jarayonda ijro etiladigan qo'shiqlar ham yo'qoladi. Masalan, charx va yorg'ichoq ishlatilmay qolgandan buyon charx va yorg'ichoq qo'shiqlari ham kuylanmay qoldi.

Mehnat qo'shiqlari mehnat turlariga qarab har xil bo'ladi. Ular tubandagi uch katta guruhga bo'lib o'rganiladi:

1. *Dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar.*
2. *Chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlar.*
3. *Kasb-hunar bilan bog'liq qo'shiqlar.¹*

Xalqimiz qadimdan oq chorvachilik bilan ham shug'ullanib kelgan. Bu kasb xalqimiz hayotida muhim o'rin egallagan. Chorva hayvonlarini boquvchi kishilar chorvador yoki cho'pon deb yuritiladi. Ot, tuya, sigir, ho'kiz, qo'y, echki kabilar chorva jonivorlari hisoblanadi. Xalq orasida ot boquvchini *yilqiboqar*, tuya boquvchini *tuyaboqar*, sigir va ho'kiz boquvchini *podachi*, qo'y-echki boquvchini *qo'ychibon* yoki *cho'pon*, tovuq boquvchini—*parrandaboqar* deyish an'anaga aylangan. Turli-tuman qushlarni parvarish qiluvchilar nomiga „*qushchi*“ nisbatini qo'shib aytishgan.

¹ Qarang: **Kamol Ochil.** Qaldirg'ochni qo'ndirgan qo'shiq. Samarqand: „Zarafshon“ nashriyoti, 1992, 5-bet.

„Turey-turey“lar ko‘pincha qorako‘lchilikda terisini olish uchun 3—4 kunligidayoq (barraligidayoq) so‘yib yuborilgan qo‘zichoqlarning onalarini sog‘ish uchun kuylanadi. Shu sababli ularda ona qo‘yning o‘z bolasini qidirishi, uni izlab ma‘rashiga hamdardlik bildirish, achinish motivlari katta o‘rin tutadi.

Qo‘ylar juda hid sezuvchi bo‘lishadi. Agar ular yangi tug‘ilgan qo‘zilariga boshqa hayvonning hidi urib qolsa, uni emizdirmay qo‘yishgan. Shunda ham ona qo‘ylarni iydirmish va qo‘rqitish maqsadida „turey-turey“ qo‘shiqlari ijro etilgan.

„Churiyalar“ yoki „churey-churey“lar *echkilarni sog‘ish* yoki uloqlarni emizdirish paytida ijro etilgan. Ularda echkini iydirmish, bolasini emizdirmishga qarshilik qilmaslik motivi ustunlik qiladi. Churiyalarda ko‘pincha echkinining, sersut yelini, soqoli, shoxi yoki qashqasi maqtaladi:

*Og‘ziginangda o‘ting bor, churey-churey,
Yelinginangda suting bor, churey-churey,
Sersoqolim jonivor, churey-churey,
Kerilib turgan buting bor, churey-churey.*

Xalqimiz azal-azaldan *dehqonchilik* bilan ham shug‘ullanib, shuning orqasidan tirikchilik o‘tkazib kelgan. Dehqon mehnati erta bahorda yer haydashdan boshlanadi. Biroq erta bahorda, ilikuzildi vaqtida kamquvvat bo‘lib qolgan inson uchun yer haydashdek og‘ir jismoniy mehnatni bajarish oson kechmaydi. Shu paytda dehqonlar qo‘shiq kuylab, o‘zlarini ovutganlar va shu orqali biroz bo‘lsa-da, og‘ir mehnatning qiyinchiligini unutganlar. Qo‘sh haydash paytida ijro etiladigan qo‘shiqlar **qo‘sh qo‘shiqlari** deyiladi. Ularda qo‘shchi yoki qo‘shga qo‘shilgan ho‘kiz tilidan og‘ir mehnatdan qilingan shikoyat yoxud ish hayvoniga murojaat motivlari yetakchilik qiladi.

Qo‘shchi qo‘shiqlari qadimiy mehnat qo‘shiqlari sirasiga kiradi. Uning asosiy vazifasi og‘ir mehnat paytida dehqonning o‘z ko‘ngil dardlarini aytib, o‘z-o‘ziga taskin berish, o‘zini ovutish, ruhini ko‘tarishdan iborat.

Qo‘shchi qo‘shiqlari orqali zamonimiz yoshlari o‘tmishda dehqonchilikda yerni hozirgiday texnika vositalari yordamida emas, balki bo‘yniga bo‘yinturuq bilan omoch osilgan ho‘kizlarning kuchi bilan haydalganligini bilib oladilar. Qo‘shiqda shu tarixiy manzara badiiy o‘z ifodasini topgan.

Yorg'ichoq qo'shiqlari. Yorg'ichoq *qo'l tegirmoni* bo'lib, u suv va shamol tegirmonlari kashf etilmasdan oldin paydo bo'lgan. Uni qo'l yordamida aylantirganlar. Yorg'ichoq aylantirish — og'ir va unumsiz ish. Bu ishni, asosan, ayollar bajarishgan. Shu sababli yorg'ichoq qo'shiqlarining ijodkorlari ham ayollar hisoblanadilar.

Yorg'ichoq qo'shiqlarida kun bo'yi yorg'ichoq tortishning jismoniy va ma'naviy mashaqqati, og'ir toshni aylantirish ayol kishi uchun naqadar qiyin ekanligi, binobarin, tegirmonning undan afzalligi, ayollarning turmush tashvishlari mungli nidolar bilan kuylanadi.

*Yorg'ichoqni taq-taqijon deydilar-o,
Tegirmonni rohatijon deydilar-o.
Yorg'ichoq tortmas edim,
Och qolganimdan tortaman...*

Yorg'ichoq qo'shiqlaridan olingan bu parchadan yorg'ichoq tortish mashaqqatining butun dahshatini to'la his etish mumkin.

Hozirgi paytda yorg'ichoqdan foydalanilmayotgani bois unga aloqador qo'shiqlar ham kuylanmay qoldi.

Hunarmandchilik kasbi ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish davrida, ov hamda boshqa mehnat qurollarini yasashga nisbatan ehtiyojning tug'ilishi tufayli paydo bo'lgan. Hunarmandchilikning paydo bo'lishi shahar hayotining taraqqiy etishi bilan ham bog'liq. Hunarmandchilik mahsulotlarini sotish esa yana bir mehnat turi — savdo-sotiqni ham keltirib chiqargan. Hunarmandchilik ishlarini bajarish jarayonida kuylanilgan qo'shiqlar *hunarmandchilik qo'shiqlari* deb yuritiladi. O'zbek xalq hunarmandchilik qo'shiqlari orasida charx yigirish, urchuq yigirish, o'rmak o'rish, kashta, to'n tikish, gilam, bo'z to'qish bilan bog'liq qo'shiqlar asosiy o'rin tutadi. Shular orasida ip yigirish, kashta, do'ppi, to'n tikish, gilam to'qish kabi mehnat turlarini, asosan, ayollar bajarganlar. Shu bois bu jarayonda aytiluvchi qo'shiqlarni ham xotin-qizlar yaratib, ijro etishgan.

Hunarmandchilik qo'shiqlarida hunarmandlarning og'ir turmush tarzi, mashaqqatli mehnat sharoiti, ruhiy olami, o'z aksini topgan. Ularni to'quvchilik va tikuvchilik qo'shiqlari tarzida ikki katta guruhga bo'lish mumkin.

moqda. Faqat Farg'ona vodiysining ayrim joylarida (ayniqsa, atlas o'lkasi hisoblanmish — Marg'ilonda) atlas to'qish dastgohlari kam miqdorda saqlanib qolgan, xolos. Shundanmikin, bo'zchilar qo'shiqlari ham asta-sekin unutilib bormoqda?

O'tmishda gilam, shol va boshqa jun matolarni tayyorlashda jun ipdan foydalanilgan. Jundan ip yigirishda *urchuq* asbobi ishlatilgan. Urchuqda ip yigirish, asosan, xotin-qizlar mashg'uloti sanalgan. Xotin-qizlar urchuqda ip yigirishday og'ir va mashaqqatli mehnatni bajara turib, o'zlarining ayanchli turmushlaridan, erksiz hayotlaridan qalblarida tug'ilgan iztirob-u alamlarni qo'shiqqa solganlar va shu qo'shiqlarni kuylash asnosida bir lahza bo'lsa-da, turmush mashaqqatlarini unutganlar. Bu qo'shiqlar *urchuq qo'shiqlari* deb yuritiladi.

Xalqimiz orasida keng tarqalgan hunarlardan biri gilam, sholcha to'qish, ya'ni o'rmak o'rishdir. Shu jarayonda ijro etilgan qo'shiqlar *o'rmak qo'shiqlari* deb yuritiladi. Gilam va sholcha to'qish bo'z to'qishdan ham og'ir va mashaqqatli bo'lgan. U kishidan katta sabr-toqatni va matonatni talab qilgan.

Tikuvchilik qo'shiqlari xalqimizning uzoq asrlar davomida shakllangan tikish-bichishga aloqador an'analarini ifodalaydi. Ular, aksar hollarda, tikiladigan kiyimlarning turlari va ularga daxldor e'tiqodlarga qarab ichki xilma-xillik hosil qilgan. Shu sababli bir kiyimga atalgan namunasi boshqa kiyimni tikayotganda aytilmaydi. Shu zaylda bir-biridan farq qiluvchi *kashtachilik*, *do'ppido'zlik*, *to'ndo'zlik*, *zardo'zlik* va boshqa turkumlarga mansub qo'shiqlar paydo bo'lgan.

O'zbek kashtachiligi dunyoga mashhur. Xalqimiz bu hunar bilan juda qadim zamonlardan beri shug'ullanib keladi va uni san'at darajasiga ko'tarishga erishgan. Kashtachilikning bir necha turlari mavjud. Bular *bosma*, *jimalay*, *sanama*, *ilma* deb yuritiladi. Ularning har biri kashtachidan alohida mehnat va mahoratni, bilim va qobiliyatni talab etadi.

Kashta tikish bilan ayollar shug'ullanishadi. O'tmishda har bir qizdan kashta tikishni bilish talab etilgan. Chunki u o'z sepinı o'zi tikkan kashtalari bilan to'ldirishi lozim sanalgan. Kashtaning turiga qarab, uni tikkan qizning qandayligiga, fe'l-atvoriga, qobiliyatiga baho berishgan va bu hol kashtachilik qo'shiqlarida o'z ifodasini topgan:

*Yoqasiga gul solay,
Arabiyning xatiday.*

Sarboz qo'shiqlarida o'tmishdagi amirlik navkarlarining nojo'ya xatti-harakatlaridan norozilik kayfiyati yetakchidir:

*Karmana yurtidan chiqdim dalaga,
Bir to'da sarbozdan qoldim baloga.
Bir to'da sarbozga gel berib qochdim,
Buxor darvozasin nayzalab ochdim.*

O'zbek xalq mehnat qo'shiqlari juda boy va janr e'tibori bilan rang-barang bo'lib, ular orasida qandolatchilik va pazandachilikni ifoda etuvchi namunalar ham bor. Chunonchi, taomlarimiz sultoni sanaluvchi palov ta'rifidagi mana bu qo'shiq hamon el og'zidan tushmay kelayotir:

*Nimcha guruchdan osh bo'lur,
Qozonga solsam — chosh bo'lur.
Mehmonni ko'ngli xush bo'lur,
Vaqosiz ko'rsa — tush bo'lur.*

Shuningdek, *moshova, chuchvara, atala, sumalak, ugro, sho'rva, piyoba, chalpak* va boshqa qator milliy taomlarimiz bilan bog'liq kechinmalarni ifodalagan qo'shiqlar hali-hanuz uchrab turadi. Lekin ular juda kam miqdorda bizgacha yetib kelgan. Keyingi vaqtlarda mehnat jarayonining mexanizatsiya va avtomatizatsiyalashtirilishi natijasida mehnat turlarining tabiatida turli o'zgarishlar yuz bermoqda yoki muayyan mehnat turi batamom yo'qolib bormoqda. Natijada o'tmishda ular bilan bog'liq tarzda yaratilgan ayrim mehnat qo'shiqlari ham unutilib, yo'qolib bormoqda.

Oilaviy munosabatlar, ishq-muhabbat mavzusi, oshiqning ma'shuqaga dil izhori yoki sevib sevilman oshiq yoki ma'shuqaning dil o'rtanishlari, muhabbatni baxtsizlik tomon olib boradigan feodal munosabatlaridan norozilik, turmushdan nolish, xotinlarning qiyin ahvoli, adolatsizlikdan shikoyat, vafodorlikni talab etish, visol onlariga intiqlik, hijron kulfatlari, yorni sog'inish, uning yo'lga intizorlik kayfiyatlari, bevafoqlikni qoralash, saodatli sevgi va turmushga intilish g'oyalari *lirik qo'shiqlarda* tarannum etiladi.

Lirik qo'shiqlar professional ijroga moslanmagan. Ularni istagan shaxs istalgan joyda ijro qilib ketaverishi mumkin.

Bola uchun allaning so'zi emas, kuyi yoqimli va muhim. Chunki u hali so'zni anglamaydi. Alladagi so'zlar ona uchun muhim: ular—ona qalbining nidolari. Bir xil ohangdagi kuy bola ma'naviy ehtiyojining dastlabki qondirgichi sifatida xizmat eta boshlaydi.

O'zbek allalarida radif qonuniydir: „**alla**“ so'zi har satrda yoki *satr osha*, goho esa *uzvli shaklda* (alla-yo alla, allo-o, huy-yo tarzida) takrorlanaveradi.

O'zbek allalari xalq etnografiyasi va etnopedagogikasi asoslarini o'rganishda qimmatli material hisoblanadi. Ularda bolaga daxldor qator rasm-rusumlar ifoda etilgan. Binobarin, o'zbek allalarini mavzu-mohiyatiga ko'ra *avaylovchi*, *maishiy*, *tarixiy*, *hajviy* va *yig'i-yo'qlov* singari ichki ko'rinishlari mavjud.

Allalar ijrochiligi va ijodkorligi o'tmishda ancha faol edi, sho'ro davrida bu jarayon passivlashdi. Buning sababini onalarning ishlab chiqarishda erkaklar bilan teng qatnashayotganliklari va bu holat bolalar tarbiyasining ilk bosqichidayoq ijtimoiy xarakter kasb etib borayotganligi bilan izohlash mumkin.

Aytim-olqishlar erkalovchi motivdagi rasm-rusum qo'shiqlari bo'lib, aksariyati, asosan, bolalarning beshik davriga oid turli-tuman marosimlarda ijro etiladi. Chaqaloq besh va to'qqiz kunga to'lganda, ilk bor cho'miltirilganda, beshikka birinchi marta va har gal bog'lanib, yana ochib olinganda, ilk bor ota-onasi va qarindoshlariga tanishtirilganda, ilk tishi yorilganida, birinchi marta mustaqil o'tirganida, oyoq bosganida, toy-toylaganida, yangi kiyim kiygizilganda, ilk bor ovqatlantirilganda, qizaloq sochini ilk bor yuvib-taraganda, tirnog'i ilk bor olinganda, o'g'il bola sochi birinchi marta qirqilganda, bola sha'niga isiriq tutatilganda, xullas, shunday rasm-rusumlarning har biri mazmuniga yarasha aytim-olqishlar mavjud. Bularning ma'lum qismi ijtimoiy taraqqiyot tufayli so'na boshlagan bo'lsa-da, ma'lum qismi xalq an'analarining *poetik uzvili* sifatida hamon yashamoqda, aytaylik, bolalarning yangi kiyim kiyishiga oid aytim-olqish ijtimoiy munosabatlardagi o'zgarishlar ta'sirida transformatsiyaga uchrab, tug'ilgan kunini nishonlash jarayonida bolaga yangi kiyim kiydirish qutloviga aylangan:

Bolalarning biri — yakkaxon (solo) to'rtliklarni kuylasa, qolganlari naqoratini xor bo'lib ijro etganlar:

*Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayroni.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayroni.*

*Qattiq yerdan qazalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.*

*Boychechakni tutdilar,
Tut yog'ochga soldilar.
Qilich minan chopdilar,
Baxmal minan yopdilar.*

Qo'shiq tugagach, boychechakchilarga sovg'a-salomlar berishgan, bolalar bularni o'zaro bo'lib olishgan yo ham-malari birgalikda mehmonnavozlik qilishgan. Qo'shiqda ta'riflangan boychechak — erta bahorda ochiladigan gulgina emas, umumlashma darajasiga ko'tarilgan ramziy obraz ham. Unda murg'akkina bolalik obrazi *tajassum* topgan. Xalq bolani erta bahorning ilk guli timsolida ko'rgan, bola shu gulday nozik, yoqimli navnihol va chindan ham *insoniyat bahori-ning g'unchasi* tarzida e'zozlangan.

Bolalar repertuarida ibtidoiy ajdodlarimizning qachon-lardir animistik va *totemistik e'tiqodlari* asosida shakllanib, endilikda o'sha mohiyatini yo'qotgan *Yalinchoqlar* va *Hukmlagichlar* hamon yashamoqda.

Mohiyatan tabiat hodisalari bilan bog'liq bo'lib, ibtidoiy animistik qarashlar zahirida vujudga kelgan va yagona vazifadoshlik kasb etgan holda shakllangan bolalarning mavsum - marosim qo'shiqlari **Yalinchoqlar** hisoblanadi. Davrlar o'tishi bilan animistik e'tiqod ham so'na borgan, natijada unga daxldor marosim ham so'ngan. Biroq marosimga oid ayrim qo'shiqlar, inchunin, *quyoshga, oyga, kamalakka, yulduzlarga, shamolga, yomg'irga* va boshqa *tabiat hodisalariga* yalinishdan iborat *animistik mohiyatini* yo'qotgan holda bolalar repertuariga o'tib, goh *rudiment holidi*, goh *transformatsiyaga uchragan holda* yashay boshlagan. Bolalar repertuarida g'oyat keng tarqalgan va xilma-xil variantlarga ega „*Oftob chiqdi olamga*“ yalinchog'i

Beshiktervatar o'ng oyog'ini ko'tarsa — o'g'il, chap oyog'ini ko'tarsa — qiz tug'ilishiga yo'yishadi.

Bolalar ilk qo'shig'ini 2—5 yasharliklaridayoq to'qishadi. Harakatga omixta zavqdan jilolangan bu qo'shiqlar **qiqillamalar** deb yuritiladi.

Bolalar aql-idroklari to'lisha va teranlasha borgani sayin ijtimoiy voqelikka faolroq munosabatda bo'lishga intiladilar. Natijada o'zlari payqagan ijtimoiy illatlarni masxaralash darajasida jur'at kasb eta boshlaydilar. Ana shunday ta'sir zahirida bolalar og'zaki ijodiyotida satirik va yumoristik qo'shiqlarning butun bir turkumi yuzaga kelgan. O'zbek bolalar og'zaki poeziyasida yumoristik sayqali baland **qofiyadosh laqablar** va **tegishmachoqlar** qatorida satirik o'ti yarqirab turgan masxaralamalarning ko'pligi buning yorqin dalilidir.

Tegishmachoqlar qofiyadosh laqablardan o'sib chiqib, bolalarning bir-birlariga va kattalarga hazilkashliklari, tegishishlaridan tug'iladigan goh mutoyibali, goh mulozamatli, goh mazaxli *yumoristik badihalar* hisoblanadi.

Masxaralamalar esa satirik xarakterdaligi, aniqrog'i, bolalarning voqelikka sinfiy-ijtimoiy nuqtayi nazardan tanqidiy munosabatlarini ifodalashi va ijro etilishi jihatidan tegishmachoqlardan farq qiluvchi badihalaridir.

Bolalar qalbi qo'shiqqa shu qadar oshuftaki, ular hatto faoliyatlarining asosini tashkil etuvchi o'yinlarni ham qo'shiq bilan ziynatlaganlar. O'ynagani bir-birlarini qo'shiq aytib chaqiradilar, bunday badihalar **chorlamalar** deb yuritiladi. O'yinni ikki qarama-qarshi tarafga bo'lish asosida tashkil etmoqchi bo'lishsa („Oq terakmi-ko'k terak?“ tipidagi o'yinlarda), **cheklashmachoq** aytishadi. Cheklashmachoq, odatda, ikki bolaning o'zaro yashirincha kelishib—til biriktirib o'zlariga yasama „ot qo'yish“lari asosida yuzaga keladi. Bu hol ularning onaboshi (o'yinboshi) bilan qiladigan savol-javoblarining sirliiligini ta'minlagan. Cheklashmachoqlar aksar hollarda onaboshi (o'yinboshi)ga murojaat qilish bilan boshlanadi.

Bolalar o'yinini tashkil etishda navbatda (galda) turuvchini aniqlashga ehtiyoj sezsalar („Yashinmachoq“ tipidagi o'yinlarda), **sanama** aytib, galda qoluvchini belgilaydilar.

7. O'zbek mehnat qo'shiqlarini necha guruhga ajratib o'rganish lozim?
8. Sog'im qo'shiqlarini ijro etish ehtiyojining kelib chiqishini qanday izohlaysiz?
9. Dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari tarkibi qaysi janrlarni qamrab oladi?
10. Hunarmandchilikka aloqador qo'shiqlar orasida qaysi turlari asosiy o'rin egallaydi?
11. Kashtaning qanday turlarini bilasiz va ular kashtachilik qo'shiqlarida qanday ta'riflangan?
12. Tikuvchilik qo'shiqlarida kasbga munosabat qanday ifodalangan?
13. Lirik qo'shiqlarning asosiy mazmuni nimaga qaratilgan.
14. Bolalarga bag'ishlab kuylanadigan qanday xalq qo'shiqlarini bilasiz?

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *xalq qo'shiqchilik san'ati, marosim qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, nomarosim qo'shiqlari, bolalar qo'shiqlari, dehqonchilik qo'shiqlari, qo'shchi qo'shig'i, o'rim qo'shiqlari, yanchiq qo'shiqlari, yorg'ichoq qo'shig'i, chorvachilik qo'shiqlari, sog'im qo'shiqlari, ho'sh-ho'shlar, turey - tureylar, churiyalar, hunarmandchilik qo'shiqlari, to'quvchilik qo'shiqlari, tikuvchilik qo'shiqlari, charx qo'shig'i, o'rmak qo'shig'i, kashtachilik qo'shig'i, bo'zchi qo'shiqlari, to'ndo'zlik qo'shiqlari, do'ppido'zlik qo'shiqlari, qo'riqchilik qo'shiqlari, sarboz qo'shiqlari, urchuq qo'shiqlari, qandalotchilik yoki pazandachilik qo'shiqlari, lirik qo'shiq, bolalar folklori.*

Tubandagi **testlardan to'g'ri javoblarni** aniqlang.

1. Marosimga aloqasiz qo'shiqlarni aniqlang.

- A) Yig'ilar, yor-yorlar;
- B) Lirik qo'shiqlar, hajviy qo'shiqlar;
- C) Qo'shiqlar, kelinsalomlar;
- D) Laparlar, o'lanlar;
- E) Yo'qlovlar, lirik qo'shiqlar;

2. Dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlari qaysi qatorda noto'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Qo'sh qo'shiqlari;
- B) O'rim qo'shiqlari;
- C) Xirmon qo'shiqlari.
- D) Yorg'ichoq qo'shiqlari;
- E) Hamma javoblar to'g'ri;

3. Chorvachilik bilan bog'liq mehnat qo'shiqlarining turlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Ho'sh-ho'shlar, govmishim;
- B) Turey-turey;
- C) Churey-churey, churiya-churiya.
- D) A va S;
- E) A,V va S;

Reja:

1. *O'zbek mifologiyasining shakllanishi va taraqqiyoti.*
2. *Afsonalarning ertak va rivoyatdan farqi.*
3. *Rivoyat tabiati va turlari.*
4. *Naqlarga xos xususiyatlar.*
5. *Latifalarning janriy tabiati va bosh qahramoni.*
6. *Ertaklarning paydo bo'lishi, ijro tartibi va turlari.*
7. *Topishmoq aytish tartibi: ta'qiq va shartlari.*
8. *Maqol—xalq axloqiy qarashlari ifodachisi. Og'zaki dramaning o'ziga xos xususiyatlari.*
9. *Qo'g'irchoq teatri tabiati va undagi ijrochilik xususiyatlari.*
10. *„Askiya“ janri tabiati va o'ziga xos ijro xususiyati.*
11. *Lofning o'ziga xos xususiyatlari.*

O'zbeklarning avlod-ajdodlari qadimgi turkiy qavmlardan tarqalgan. O'zbek xalqi juda qadimiy, o'ziga xos boy madaniy-ma'naviy merosga ega etnik guruhlardan biridir. U insoniyat tarixida muayyan mavqega va o'ringa ega. Buni tasdiqlash uchun uning tarixiga, madaniy turmush tarziga, san'atiga, urf-odat va rasum-rusumlariga, boy og'zaki ijodiy merosiga nazar tashlash kifoya.

Qadimgi turkiy miflarni olamning yaratilishi va tuzilishi, samoviy halokat yoki olamning intihosi, tangri va ilohiy kuchlar, hoqonlarning tug'ilishi va afsonaviy hukmdorlar to'g'risidagi, turkiy qabilalarning kelib chiqishi, ilk ajdodlar (Siyovush bilan bog'liq), samoviy (oy, quyosh, yulduzlarning paydo bo'lishi, tabiiy hodisalar haqidagi tushunchalar; taqvim, yilboshi Navro'z bilan bog'liq udumlar, vaqt hisobi omillari haqidagi asotiriy ishonchlar, odamzotning yaratilishi (Kahmars, Gavomard, Jamshid) to'g'risidagi tasavvurlar bayon etiladi.

Aksariyat miflar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi „Avesto“ orqali bizgacha yetib kelgan. „Avesto“da ikki yaratuvchi kuch — yaxshilik—**Axuramazda**, yomonlik esa—**Axriman** qiyofasida namoyon bo'ladi. Ularning o'zaro kurashidan

rivoyatlar; suv havzalari — *daryo, ko'l, quduq, soy, chashma, ariq* nomining kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan **gidronomik** rivoyatlar; *tog'-u toshlar, tepaliklar, g'orlar, cho'llar* to'g'ri-sidagi **oronomik** rivoyatlar; *mozor, qabriston nomlari, ziyoratgohlar* va *muqaddas qadamjolar*ning nomi bilan bog'liq **nekronomik** rivoyatlar kabi ichki turkumlarga bo'linadi.

Atoqli va mashhur shaxslarning hayoti va faoliyatini hikoya qilish orqali axloq va odobning ideal normalari tashviq etiladi. Jumladan, *To'maris, Shiroq* kabi vatanparvarlar, *Ibn Sino* kabi buyuk tabib, *Ulug'bek, Alisher Navoiy* kabi olim va shoirlar, *Mashrab* singari ilohiy ishq yo'liga kirgan oshiq, *Amir Temur* kabi jasoratli va dono hukmdor, *Imom Ismoil Buxoriy, Xoja Ahmad Yassaviy, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Xoja Ahrori Valiy* singari din va tasavvuf arboblari haqida qator rivoyatlar yaratilganki, ularni xalq hamisha sevib tinglaydi.

Naql — o'zbek xalq og'zaki ijodida alohida, mustaqil, keng tarqalgan janrlardan biri. Turmushdagi turli narsa va hodisalarni izohlashga qaratilgan axloqiy-didaktik mazmundagi, ramz va majozga asoslanuvchi kichik og'zaki hikoyalar naql deb yuritiladi.

Xalq hayotini, turmush tarzini o'ziga xos tarzda tasvirlovchi folklor namunalaridan yana biri **latifalardir**. *Nasriddin Afandi* latifalarning yetakchi qahramoni hisoblanadi.

Ertak xalq og'zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo'lgan janridir. Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo'lgan.

Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O'tmishda ertaklar yilning ma'lum davrida, belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo'lgan yoshi ulug', dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar **ertakchi** deb yuritiladi.

Xalq ertak aytmoqqa jiddiy qaragan. Shu haqdagi nuqtayi nazarini „*Ertak ermak emas, ertakchi og'ziga kelganini demas*“ maqolida ifodalagan. Ertak ertakchi tomonidan yo bir kishiga, yo butun bir jamoaga qarata aytiladi.

Ertaklarning ayrim qismlari bevosita dramatik harakat yordamida ijro qilinadi. Bunday ijroga amal qilinmasa,

ertaklardan farq qiladi. Ularda aniq shaxsning o'z aql kuchi, tadbirkorligi, chidam va matonati, yuksak insoniy fazilatlari tufayli murod-maqсадiga yetishuvi ko'rsatib beriladi. Shu sababli maishiy-hayotiy ertaklar sujetini ijtimoiy-maishiy mazmundagi voqelik tashkil etadi. Ularning aksariyatida jamiyatdagi ijtimoiy kamchiliklar, nosozliklar, mehnat ahlining hukmron tabaqa vakillaridan noroziligi umumlashma obrazlarda ochib beriladi. „*Ertaklar hech vaqt bekorch, ermak narsalar emas*, — deb yozgandi ulug' adib **Muxtor Avezov** — ular hamma vaqt zo'r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar.

Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisadan jumboqlanib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallab she'riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq **topishmoq** deb yuritiladi.

Topishmoq aytishishning ham qat'iy an'analari, o'ziga xos tartib-qoidalari bo'lgan. Folklorshunos **3. Husainovanning** yozishicha, „*o'zbek xalqi orasida ham juda qadimda biror muayyan vaqtda, biror marosimda topishmoq aytishish rasm bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin hozirgi vaqtda bunday aytishishlarning izlari saqlanmagan. Ammo ota-bobolarimiz kundalik mehnatdan bo'shagandan keyin, ko'pincha kechasi topishmoq aytishar ekan. Samarqand viloyati Gulbuloq qishlog'ida yashovchi Roziya momo shunday deydi: „Qishning kechasi uzun bo'ladi, ayollar yig'ilib urchuq yigiradi, olacha to'qiydi, shu vaqtlarda yoki kechasi yotgandan keyin topishmoq aytishish“ odati bo'lgan. Samarqand viloyatining shimoliy tumanlaridagi o'zbeklar yashagan qishloqlarda to'yga boshqa qishloqlardan kelgan odamlarni qo'ni-qo'shnilarlikiga qo'ndirganlar. Yig'ilgan mehmonlar o'rtasida chaldirmoq, jumboq aytishish ham bo'lgan.*

Xalq o'rtasida „O'zi g'ir mitti, urdi yiqitdi“ (*uyqu*), „Otdan baland, itdan past“ (*egar*), „Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim“ (*osmon va yulduzlar*), „Qoziq ustida qor turmas“ (*tuxum*) kabi juda keng tarqalgan topishmoqlar borki, ular aytilishi bilan darhol javobi topiladi. Ammo topishmoqlarning shundaylari ham borki, javobini topish ancha qiyin. Aytuvchi topishmoq javobini topolmagan kishini quyidagicha uyaltirib,

¹ **Husainova Z.** O'zbek topishmoqlari. T., 1966, 14- bet.

Ogʻzaki dramani sahnada **professional qiziqchi** va **masxarabozlar** ijro etadi. Shu sababli, odatda, u *askiyaboz, qiziqchi, masxarabozlar* yashagan joylarda tashkil topgan hamda *satira* va *yumorga* asoslangan.

Oʻzbek anʼanaviy xalq teatri oʻziga xos dramaturgiyaga ega. Bu *ogʻzaki drama* deyilib, undagi personajlar oʻz individual qiyofasiga, mijozi (temperamenti)ga, aql-u zakovatiga, hissiyot va kechinmasiga, tanasi va unga mos harakatlariga ega. Bu teatrning ijrochi — artisti *masxaraboz* (masxara), *qiziqchi* (qiziq) va *taqlidchi* (muqallid) nomlari bilan yuritiladi.

„Masxaraboz“ arabcha soʻz boʻlib, kulish, mazax va taqlid qilish maʼnolarini anglatadi. Arablar istilosidan soʻng tilimizga oʻzlasha boshlagan esa-da, arablarning oʻzlari komik aktyorni „muhabbiz“ deb ataganlar. Shunday boʻlsa-da, „masxara“ soʻzi oʻzbek tilida ham komik aktyor, ham kulgili hajviy tomosha maʼnosida qoʻllaniladi. Taxminan XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlaridan eʼtiboran arabcha „masxara“ soʻziga fors-tojik tilidagi „bozi“ (oʻyin) soʻzidan -„i“ tovushi qisqargan holatda „-boz“ shaklida qoʻshilib, „masxaraboz“ istilohi bunyod etilgan.

Oʻzbek anʼanaviy xalq teatri uch **lokal guruh doirasida tashkil topgan** va rivojlangan. Bular: Buxoro *masxarabozligi*, Xorazm *masxarabozligi* va Fargʻona *qiziqchiligidir*.

Buxoro masxarabozligi ikki tipga boʻlingan: birinchisi — *qishloq masxarabozligi* boʻlib, koʻpincha 3—5 kishidan iborat holda tomoshalar koʻrsatgan. Ular kichik guruhdan tarkib topganlari sababli kichik hajmdagi maishiy mavzudagi tomoshalarni koʻrsatishda soʻzga emas, asosan, harakatga va mimikaga zoʻr berib ijro etishgan.

Xorazm masxarabozligida „Xatarli oʻyin“ turkumi koʻp oʻynalgan. Bunda *dialog, kuy, qoʻshiq, raqs va muallaq, pantomimadan* unumli foydalanilgan. Ular orasida, ayniqsa, **Quvvat kalta, Boltaqul masxara, Matyoqub koʻr, aka-uka Eshmat va Doʻsmatlar** shuhrati butun Xorazmni tutgan.

Xalq teatrining keng rivoj topgani Fargʻona qiziqchiligi boʻlib, ular, asosan, Qoʻqon va Margʻilon shaharlari va ularning atrofida yashagan **Zokir eshon** (1815—1885), **Saʼdi Maxsum, Mulla Hoshim, Usmon qiziq, Abulhasan Qashgʻariy, Marasul qora, Normat ogʻzi katta, Abduaziz qiziq,**

qo'g'irchoqlarning o'zaro munosabatiga aralashadilar, aniqrog'i, ularni harakatga solib, o'zaro munosabatga kirishuvlarini ta'minlaydilar.

Qo'g'irchoq teatri o'ziga xos o'yin-kulgi vositasi bo'lib, xalqning ijtimoiy-maishiy turmush tarzi, axloq normalari, turli munosabatlarini satira va yumor orqali **namoyish etish san'ati sanaladi**. Qo'g'irchoq teatrining tarixiy-genetik ildizlari juda qadimga borib taqaladi. Uning ilk ildizlari ajdodlarimizning o'tmishdagi urf-odatlar va marosimlariga bog'liq. *Temuriylar davriga kelib* qo'g'irchoq teatri yanada gullab-yashnaganki, buni Alisher Navoiyning „Xamsa“ asarida odamlar hayotini qo'g'irchoq teatriga o'xshatib ta'riflagani ham yaqqol tasdiqlaydi. Qolaversa, XV asrda yashagan **Husayn voiz Koshifiy** „Futuvvatnomai sultoniy yoxud juvonmardlik tariqati“ asarining to'rtinchi fasli ikkinchi qismini maxsus „Qo'g'irchoqbozlar bayonida“gi sarlavha bilan xalq qo'g'irchoq teatrining tabiati va turlarini tavsiflashga bag'ishlangani bejiz emas.

Ayni zamonda qo'g'irchoq teatrining uch ichki turi keng taraqqiy etayotir:

1. „**Chodir jamol**“ qo'g'irchoq teatri. Bunda qo'g'irchoqlar qo'lga kiyilib, barmoqlar vositasida harakatga keltirilgan. Bu teatrdagi, asosan, uch ko'rinishli „Polvon Kachal sarguzastlari“ xalq komediyasi o'ynalgan. O'z-o'zidan ayonlashayotirki, bu teatrning (komediyaning ham) bosh qahramoni Kachal polvon bo'lib hisoblanadi. „Kachal“ so'zining lug'aviy ma'nosi kal bo'lib, ko'chma holda „maymoq, qaltiroq, qo'rqqoq“ degan ma'nolarda qo'llanilib, istehzo va pichingni ifodalaydi.

Chodir jamolda o'ynovchi qo'g'irchoqbozning kamida 20 ta qo'g'irchoq bo'lgan. Spektakl jarayonida shulardan 8—12 tasini qo'lga kiyib, 4—6 epizodni namoyish qilgan. U, asosan, kunduzi o'ynalganligi sababli „ro'z bozi“ deb ham atalgan.

Professor **M.Qodirov** „Chodir jamol“da 100dan ortiq qo'g'irchoq qatnashganini ta'kidlab, ularni tubandagicha **to'rt guruhga taqsimlab tasvirlaydi**:

1. **Satirik personajlar**: rais, yasovul, sudxo'r, hoji kampir, tergovchi, ko'knori, dalla-sovchi...

askiya professional ijroga moslashgan. Askiya ijrochilari **askiyaboz**, **askiyachi** deb yuritiladi. Askiya aytishuvida har kim ham ishtirok etavermaydi, chunki askiyachilikda soʻz oʻyiniga usta, soʻz va jumalardagi koʻchma maʼnoni ilgʻab olishga qodir, hozirjavob, *shama* va *piching* qila bilish sanʼatkorligiga ega boʻlish talab etiladi. Zero, **askiya** soʻz va jumalardagi *tagdor kesatiq*, *istehzo*, *piching*, *pisanda*, *mazax*, *shama* va boshqa yumorga moyil rang-barang koʻchma maʼnolarni ilgʻab olib unga munosib javob topa bilishdan iborat soʻz oʻyini sanʼatidir.

Askiyaning har xil turlari mavjud. Shulardan eng keng tarqalgan, anʼanaviylashgani **payrov**dir. **Payrov** — *muayyan mavzu atrofida ijro etiladi*. Masalan, *mevalar* nomi, *kino* nomlari, *parranda*, *qushlar*, *fasllar*, *badiiy asarlar* nomi payrovlarga mavzu qilib keltirilishi anʼanaga aylangan.

Askiya payrovlaridan askiyaboz oʻz „raqibi“ning feʼl - sajiyasiga, xulq-atvoriga, qiliqlariga, tashqi koʻrinishiga, portretiga mos laqabni topa olishi va ularni soʻz oʻyini orqali shama qilib oʻtishi kerak. Bularning bari payrov askiyaning tabiatini belgilab turadi.

Askiyaning ichki turlarini „Boʻlasizmi?“, „Oʻxshatdim“, „Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?“, „Safsata“, „Qofiya“, „Radif“ kabi kichik, ixcham, savol-javob shakliga ega boʻlgan namunalar tashkil etadi.

„Safsata“ tipidagi askiyalarda tarafkashlarning **piching** yoʻlida aytgan hazili namoyon boʻladi. Askiyaning yana bir turi „Tutal“, „Rabbiya“ shakllari hisoblanadi. Ular, asosan, toʻy-sayillarda, bayramlarda, gap-gashtak va choyxonalarda ijro etiladi.

„Tutal“ va „Rabbiya“ koʻpincha sheʼriy yoʻlda aytilishi bilan askiyaning boshqa turlaridan ajralib turadi. Askiyaning *tutal* usulida *yumshoq kulgi* hukmronlik qiladi.

Askiya professional ijroga asoslangan janrdir. Xalq orasida hatto oʻtkir didli askiyachilar yashab oʻtganligi maʼlum. Jumladan, margʻilonlik **Yusufjon qiziq Shakarjonov** (1869—1959), qoʻqonlik **Erka Qori Karimov** (1880—1956), **Mamayunus Tillaboyev**, **Komiljon Rahimov** (1905—1964), **Oxunjon qiziq Huzurjonov** (1903—1967) va boshqalarni eslatish mumkin.

Lof — oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining oʻziga xos, alohida mustaqil janrlaridan biridir. Uning tabiatida epiklik va dramatiklik oʻzaro uygʻunlashib ketganligi tufayli lof epizodik

6. Latifalarning lokal ijrochiligi qanday xususiyatlarga ega?
7. Maqollarda hayotiy tajriba va sinovlar qanday axloqiy baholanadi?
8. Og'zaki drama nima? Uning qanday turlari mavjud?
9. Qo'g'irchoq teatri tomoshalari qanday ko'rinishlarda tashkil qilinadi?
10. Askiya qanday ijro etiladi?

Tubandagi tayanch tushunchalarni izohlang: *mif, mifologiya, mifologik tasavvur, mifologik obrazlar, afsona, mifologik afsona, tarixiy afsona, diniy afsona, toponimik afsona, kosmogonik afsona, genealogik afsona, rivoyat, roviy, oykonomik, gidronomik, oronimik, nekronimik, tarixiy rivoyatlar, naql, masal, zarbulmasal, ertak, majoziy ertak, latifa, topishmoq, maqol, masal, matal, aforizm, og'zaki drama, xalq teatri, masxaraboz, qiziqchi, og'zaki teatr, muqallid, pantomima, qo'g'irchoq teatri, qo'g'irchoqboz, korfarmon, chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol, askiya, payrov, tutal, rabbiya, so'z o'yini, askiyaboz-askiyachi, lof, epizodik og'zaki drama, lofboz.*

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. Xalq orasida to'qilgan sahnaviy asarlar qanday atama bilan nomlanadi?

A) Og'zaki drama;	D) Askiya;
B) Qo'g'irchoq teatri;	E) Masxarabozlik.
C) Lof;	
2. Og'zaki dramani sahnada kimlar ijro etadi?

A) Qiziqchilar;	D) Qo'g'irchoqbozlar;
B) Masxarabozlar;	E) A va V.
C) Aktyorlar;	
3. Qo'g'irchoq teatrida qo'g'irchoqlarni harakatlantiruvchi shaxs qanday nom bilan yuritiladi?

A) Qo'g'irchoqboz;	B) Korfarmon;
C) Qiziqchi;	D) Aktyor;
E) A va V.	
4. Qo'g'irchoqlar qo'lga kiyilib, barmoqlar vositasida harakatlantiriladigan qo'g'irchoq teatri qanday nomlanadi?

A) Chodir jamol;	D) Qo'g'irchoq o'yini;
B) Fonus xayol;	E) Qo'g'irchoqbozlik.
C) Chodir xayol;	
5. Qochirim so'zlarni ilg'ab olish va unga javob topa bilish san'ati qanday yuritiladi?

A) Askiya;	D) Topishmoq;
B) Lof;	E) Maqol.
C) Latifa;	

Bayramlar, odatda, taqvim (kalendar) bilan bog'liq bo'ladi. Bahorda tabiatdagi boshlangan jonlanishni qayd qiluvchi, nishonlovchi **Navro'z bayrami**, kuzda o'suvchi narsalarning o'sishdan, hayvonlarning nasllanishdan to'xtalishini belgilovchi **Mehrjon bayrami** O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi taqvim bilan bog'liq marosimlari sirasiga kiradi. Navro'z bayramidan keyin odamlarning mehnat jarayoni kuchayadi. Dehqonchilik va chorvachilik ishlari jonlanadi. Mehrjon bayramidan so'ng esa, odamlar qishga tayyorgarlik ko'ra boshlaganlar.

Ramazon va **Qurbon hayiti** bayramlari taqvim bilan aloqador **diniy** bayramlardir. Bu bayramlarni o'lkamizga islom olib kelgan. Ularda nomozgohda ertalab nomoz o'qish, o'tganlarni xotirlab, ruhlariga duo-fotiha qilish xatti-harakatlari e'tiqod bilan amalga oshiriladi. **Ramazon hayitida** o'ttiz kun tutilgan ro'zaning tugashi, „og'iz ochish“, fitr-sadaqa berish kabilar uning xususiy unsurlari bo'lsa, **Qurbon hayitida** jonliq (mol, qo'y) so'yib, Olloh yo'liga *qurbonlik qilish, haj safariga o'tlanish* singarilar unga xos xususiyatlardir.

O'zbekistonda nishonlanib kelinayotgan bayramlarni tabiat yoki tabiatsevarlar bayramlari („Lola sayli“, „Gul bayrami“, „Qush bayrami“ kabilar), zamonaviy bayramlar (har yili 1-sentabrda keng nishonlanadigan *Mustaqillik* bayrami), *mehnat* bayramlari (turli *kasb* bayramlari, *Hosil* bayrami), *madaniyat* va *san'at* bayramlari (*Folklor* bayrami, *Kino* bayrami), ma'rifiy bayramlar (*Bilimlar* kuni, „*Kitob bayrami*“, birinchi sinf o'quvchilarining „*Alifbe bayrami*“), badiiy-sport bayramlari, oilaviy-maishiy bayramlar (tug'ilgan kun, muchal) va hokazo kabi turlarga bo'lib o'rganish mumkin.

Ba'zi bayramlar xalqaro miqyosda nishonlanadi. *8-mart Xalqaro xotin-qizlar kuni*, *7-may — Radio kuni* va hokazolar shular sirasiga kiradi.

Bular orasida diniy marosimlar eng avval shakllangan. Masalan, **Bibiseshanba** va **Bibi Mushkulkushod**larga bag'ishlab o'tkaziladigan marosimlar shular jumlasidandir. Bibiseshanba tikuvchilik va to'quvchilik bilan shug'ullanadigan ayollarning ruhiy madadkori sifatida talqin qilinadi. Bibiseshanbaga ishonch tojik mifologiyasi tas'irida o'zbek mifologiyasiga ko'chgan.

Bibi (momo)lar ruhiga sig'inib o'tkaziladigan ritual tadbirlardan yana biri *Bibimushkulkushod* marosimidir. Aytishlaricha, Bibiseshanba va Bibimushkulkushod buxorolik taniqli

Navro'z oldidan yetti xil donlik ekinning urug'idan yetti qator ekib undirilgan. **Bular:** *bug'doy, arpa, zig'ir, tariq, no'xat, jo'xori va sholidan* iborat bo'lgan. Ularning unishiga qarab yilning hosildorlik darajasi chamalangan. Navro'z dasturxoniga yetti xil taom qo'yilgan va bu taomlar arab yozuvidagi „sin“, ya'ni „s“ tovushi bilan boshlangan. Bular **hazorispand** (sipand), **olma** (seb), **siyohdona** (sedona), **sinjid** (zaytun yog'i), **sirka**, **sarimsoq**, **sabziy** (bug'doy maysasi) dan iborat bo'lgan.

Sumalak — o'lib-tiriluvchi tabiatning abadiy harakatini ifodalovchi ramziy taom bo'lib, Navro'z shodiyonalarida pishiriladi va alohida an'ana sifatida nishonlanadi. Sumalak asli forscha „*si malak*“ so'zidan olingan, *o'ttiz malak* (pari) ma'nosini anglatadi. Go'yoki bu muqaddas taomni shu o'ttiz malak pishirganmishlar, uning nomi ham o'shandan kelib chiqqanmish. Sumalak Navro'z kunlarida maxsus ko'kartirilgan bug'doy maysasini o'g'ur (keli)da tuyib yoki go'shtko'bakda chopib (yanchib), so'ngra uning siqib olingan sharbatining qaynatmasiga un aralashtirib pishiriladigan taomdir.

Uni, asosan, ayollar tayyorlaydilar.

<i>Gullola alvon-alvon,</i>	Yoki: <i>Navro'z kelay deganda,</i>
<i>Sumalak jonga darmon.</i>	<i>Bug'doy undirib qo'ydik</i>
<i>Yayrab ich sumalakni</i>	<i>Mehmon bo'lib kelingiz,</i>
<i>Qilmayin desang armon.</i>	<i>Sumalak qilib qo'ydik.</i>

„**Sust xotin**“ **marosimi** — yomg'ir tangrisi Sust xotinga iltijo qilish orqali yomg'ir chaqirishdan iborat. Bu marosim turli joylarda turli shakllarda o'tkazilgan. Marosim jarayonida „Sust xotin“ qo'shig'i kuylangan. Bu marosim tarixan qadimiy bo'lib turli joylarda turlicha ataladi, jumladan, Buxoro viloyatining Qorako'l va Olot tumanlarida „Chala xotin“ deb ham yuritiladi:

*Sust xotun, sulton xotun,
Ko'lankasi maydon xotun,
Havo yog'mas bo'lama, Sust xotun,
Tomchi tommas bo'lama, Sust xotun.
Etmishdagi kampirni, Sust xotun,
Sel opketmas bo'lama, Sust xotun, —*

qo'shig'ini ayta boshlaydilar.

Kosagulning bunday murojaat qo'shiqlari turlicha bo'lishi mumkin, eng muhimi, bir to'rtlik qayta takrorlanmasligi lozim.

O'zbek folklorida oilaviy-maishiy marosimlar folklori katta o'rin tutadi. Inson hayotiga aloqadorligiga ko'ra oilaviy-maishiy marosimlar **ikki katta guruhga bo'linadi**.

1. *To'y marosimlari*.

2. *Motam marosimlari*.

Oilada o'tkaziladigan marosimlar oilaviy-maishiy marosim hisoblanadi. Ular rang-barang bo'lib, kattagina qismi to'y marosimlarini tashkil qiladi. *Beshik to'yi*, *o'g'il* (sunnat yoki xatna) *to'yi*, *nikoh to'yi*, *hovli to'yi*, *yosh to'yi* kabi nomlar bilan yuritiluvchi har bir to'y tadbiri inson hayotidagi eng quvonchli muhim burilish nuqtasini qayd qilishga qaratilgan.

Beshik to'yi. Oilada farzand tug'ilib, u besh kunlik bo'lgach, „Besh kechasi“, to'qqiz kunlik bo'lganida „To'qqiz kechasi“ marosimlari o'tkazilgan.

Qo'r-qo'r deb ataluvchi shu irim tugagach, chaqaloqni kayvoni-vakila qo'lga olib, dast ko'targanicha, **shunday deydi**:

*Shugina jonim-bir jonim,
Bo'ynimdagi marjonim.
Xudo berdi sevsin deb,
Oltin beshikka kirsin deb.*

So'ngra chaqaloqni beshikka sola turib, dastlab uni teskari qo'yib, shunday deydi:

— *Bunday bog'laymizmi?*

Yana barchaning: „Yo'q, yo'q“ — degan e'tirozi jaranglaydi. Vakila bu safar chaqaloqni chap tomonlama chalqanchasiga qo'yib, o'sha so'zlarni takrorlaydi. Yana e'tiroz eshitadi. Nihoyat u chaqaloqni to'g'ri holatda beshikka qo'yadi va shunday deydi:

— *Bunday bog'laymizmi?*

Ishtirokchilar: — „*Ha, ha!*“ — deya uni ma'qullashadi. Shundan keyin isiriq tutatilib, beshik ustidan uch marta aylantiriladi va **quyidagi aytim-olqish aytiladi**:

*Isiriq, isiriq,
Chatnasin isiriq,
Patlasin isiriq,
Bachaga ko'z tegmasin.*

davrda tandir qurish, non yopish, so'qim so'yish, maslahat oshi tortish kabilar amalga oshiriladi.

Ikkinchi qismi — xatna to'yi o'tkaziladigan yumushlarni qamrab oladi. Bunda mehmonlarni kutib olish uchun joy hozirlanadi. Dasturxonlar tuzatiladi.

Sunnat to'yida ijro etiluvchi *xatna janri* maxsus janrni tashkil etadi. Ular *to'yga chorlash* vazifasini ado etadi. Xatna janrlarida to'y egasining qozonlar qurdirgani, semiz va ko'p qo'y-mollar so'ydirgani, qimmatbaho sovg'a-salomlar evaziga ko'pkari choptirmoqchi ekanini ta'riflash motivi yetakchilik qiladi:

*Tevali (qashqa) qo'yni-yo so'ydirgan,
To'shini menga-yo qo'ydirgan,
Katta-katta qozonlarni qurdirgan,
Barakala-yo, boyvachcha-yo , Ubaydullo.*

Jar chaqirilgandan keyin mehmonlar birin-ketin to'yxonaga yog'ilib kela boshlaydilar. Ertasi ertalab bolani xatnaga yotqizish uchun hozirlik ko'riladi.

— *Mast bola, gud-gud,*
— *Mast bola, gud-gud,—*

deya, takrorlaganicha, gulxan atrofida aylantiradi.

Sunnat to'ylari „chavqi“siz ham o'tmagan. „Chavqi“ („gulxan“) — to'y-tomoshalarda, sayllarda ijro etiladigan o'yin, o'ziga xos etnofolklor hodisasi. Turfa lirik va maishiy qo'shiqlar-u o'yinlarni o'z ichiga olgan.

„Yallama yorim“ qo'shig'i chorqarsakning birinchi bo'limini tashkil etadi.

Qo'shiqning to'rt misrali bandlarini istagan yakkaxon aytishi mumkin. Naqoratlarda esa barcha unga jo'r bo'ladi.

Masalan:

*Bun-dan bor-dim, yo-tib-siz,
Par yos-tiq-qa bo-tib-siz,
Par yos-tiq-ni ko'-tar-sam,
Gul-day to-za yo-tib-siz.*

Naqorat:

*Yal-la-ma, yo-rim, yal-la-la,
Yal-lo-la-shay-lik, yal-lo-la-shay-lik.*

Sovchilar uyga qaytib kelishgach, ulardan „Bo‘ri bo‘l-dimi, tulki“, deb so‘rashgan. *Bo‘ri* deyilsa — masala ijobiy hal bo‘lganini anglatga, *tulki* — masala ochiq qolgani, hal bo‘lmagani yoki tamoman rad javobi berilganini anglatgan.

Ijobiy javobdan so‘ng fotiha, ro‘mol berdi marosimlari o‘tkazilgan, unda kekga, bir nikohli kishi yoshlarni sharaflab, quyidagicha olqish aytgan: „*Qo‘shgani bilan qo‘sha qarisin, uvali-juvali bo‘lib yashasin, omin, ollohu akbar*“.

Lapar aytish an‘anasi hozir Toshkent viloyatining Bo‘stonliq, Parkent, Pskent, Yangiyo‘l, shuningdek, Janubiy Qozog‘istonning Turkiston va Chimkent muzofotlarida yashovchi an‘ana sifatida hamon davom etmoqda. Taniqli folklorshunos **T.Mirzayevning** ta’kidlashicha: „*Ilgarilari obu osh tortilgach, hovlida gulxan yoqilib, hovli bazmi o‘tkazilgan. Shundan keyin qizlar ro‘mol yoyilgan uyga, ya‘ni kelinning sepi yoyilgan maxsus tayyorlangan uyga kirganlar. Qizlar uy ichida, yigitlar tashqarida — eshik oldida yoki qizlar uyniing to‘rida, yigitlar poygakda tik turishib lapar aytishgan. Lapar aytishni e‘tiborli kayvoni ayol, hamma tan olgan laparchi childirma jo‘rligida yoki childirmasiz boshqarib turgan. Bunda boshqaruvchi ruxsati bilan ikki yigit o‘z belbog‘ini yechib, lapar aytib, o‘ziga ma‘qul bo‘lgan ikki qiz oldiga tashlaydi. O‘z navbatida, qizlar ham lapar bilan javob aytib, yigitlar belbog‘iga biror narsa (olma, nok, anor, tuxum, shirinliklar, qo‘l ro‘molcha yoki xat) tugib qaytaradi. Buni „lapar solishish“ deb aytiladi. Shu tariqa lapar aytishish davom etadi*“. Laparni, odatda, kuyov tomondan biror yigit boshlab bergan. Buni „Boshlang‘ich laparlar“ deyishgan, lekin so‘zga chechan, tajribali laparchi ayol jarayonni nazorat qilib turgan.

Bu laparning o‘zida shunday ifodasini topgan:

*Avval boshlab aytganda, qiz boshlamas,
Qiz boshlagan laparni el xushlamas.
Aytmayin deb bir xayol qilib edim,
Yoru jo‘ram qo‘ymadi, endi bo‘lmas.*

Aslida qiz yig‘inlarida laparxonlik bilan birga o‘lan aytish ham an‘anaviy bo‘lgan.

Yor-yorlar esa kelinni kuyovnikiga kuzatib borish qo‘shiq-lari bo‘lgan, **Alisher Navoiy** ularning „*turk ulusi zufof va qiz ko‘chirur to‘ylarida*“ kuylanganligini maxsus qayd etgan.

Kuyovnarkarlar: — *Hoy-hoy-hoy, hoy-ale!*
Hoy-bale-bale, hoy-hale!

Jarlarning yana bir turi „**Antalhodiy**“ deb yuritiladi.

„Anta-l-hodiy“ — „Sen yo‘lga soluvchi, to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchisan, qulingman o‘zingni, robbim“, — degan ma‘nolarni anglatadi.

Kuzatishlar kelin-kuyovga chimildiq tortish jarayonida ham uni ta‘riflab qo‘shiqlar kuylanganini tasdiqlaydi.

Masalan:

*Chimildiq-cho‘pi chinor,
Yetti kunlik siri bor.
Ichida bor bo‘y chinor,
Siynasi qo‘limga zor.*

Buxoro nikoh to‘ylarida „**Salomnoma**“ o‘qilgach, „Kelin o‘tirsin“ va „Kuyov o‘tirsin“ marosimlari o‘tkaziladi. Ular ham kelin, ham kuyovning uyida ijro etiladi.

„Kelin o‘tirsin“ marosimida o‘ziga xos badiiy tizimga ega bo‘lgan, odatda, barmoq vaznining yengil va o‘ynoqi uslubida yaratilgan, olqishga xos motiv yetakchilik qilgan „**Kelin o‘tirsin**“ **badihalari kuylanadi:**

*Appoq upaday kelinim,
Maydon supaday kelinim
Husni Samarqanddan kelgan.
Ko‘nglimdagi kelinim.
Kelinposhsho o‘tirsinlar!*

— „**Kuyov o‘tirsin**“ marosimi kuyovning kelinnikiga ilk bor kelishi munosabati bilan o‘tkazilgan.

*Kuyov to‘ra o‘tirmasa,
Uylarni berdim,
Qoziqda kishnagan
Duldulni berdim.*

„Hovlida ochilgan oq gul“ — kelin bo‘layotgan qizdir, albatta, u pokizaligi, ma‘sumaligi uchun „oq gul“ birikmasi orqali sifatlantirilmoqda. Bu bilan kuyovga ham uni e‘zozlash, ardoqlash lozimligi uqtirilmoqda.¹

¹ Bu xaqda qarang: **Safarov O.** „Kelin o‘tirsin“ va „Kuyov o‘tirsin“ marosim qo‘shiqlari. — O‘TA, 1989, 5- son, 35—39- betlar. Yana: „Kuyov eltish“, „Kelin eltish“ udumlari va jarlar — O‘TA, 1991, 6- son, 35—39- betlar.

Yig'ilar o'lim yuz bergandagi hayotiy sabab, ruhiy ehtiyoj tufayli ijro etiladi. Boshqa vaqtda uni kuylash irim qilinadi. Yig'ilar kimga qarata kuylanishi jihatidan farqlanib turadi. Yig'ilarni yo marhum yaqinlari, yo azaga kelganlardan biri, yo maxsus professional ijrochi — go'yanda (nahvagar)lar kuylashi mumkin.

Yig'ilarda yana o'lim hodisasi u dunyoga ixtiyoriy safar qilish shaklida badiiy talqin etiladi. Narigi dunyo borsa-kelmas, yetti qat yer ostidagi zulmatli makon, uzoq joy sifatida ta'riflanadi. **Masalan:**

*Safar qilding uzoq yerga
Endi ko'rmoq qaydadir.
Zor yig'latib ketding, bolam,
Borsa-kelmas ketding, bolam*

Yig'ilar o'lim sodir bo'lgan vaziyatdan yoki o'lim xabari yetib kelgan ondan boshlab, to yetti marosimigacha kuylanadi. Motam marsiyasi aytiladi. **Ular bir necha bosqichda ijro etiladi.**

1. O'lim yuz bergan lahzada marhumga murojaat yig'isi kuylanib, u orqali marhumdan nega o'z yaqinlarini tashlab ketgani so'raladi, ko'zini ochib, o'rnidan turishga, gapirishga da'vat etiladi.

2. O'limni e'lon qilish yig'isi. Azaxonaga ta'ziya bildirish uchun kelgan qarindosh-urug', yor-u do'stlar, qo'ni-qo'sh-nilar huzurida ular e'tiboriga qarata motam marsiyasi aytiladi.

3. Marhumni so'nggi yo'lga kuzatish lahzasida tobutni kuzatish yig'isi marsiya. Bu xil marsiyalarda tobut obraziga alohida urg'u beriladi.

4. Tobutni uzatib borish chog'ida erkaklar — tomonidan hassakashlar nidoli yig'isi ijro etiladi.

5. Mayitni lahadga qo'yish chog'ida aytiladigan yig'ilar.

6. Mayitni dafn qilib, qabristondan qaytib kelgan tobutkash va hassakashlarni kutib olish yig'isi.

Yo'qlovlar — yetti, yigirma, qirq, yil marosimlarida, shuningdek, *Ro'za hayit (Iyd al-Fitr)*, *Qurbon hayit (Iyd al-Adha)* kunlarida, odatda, marhumning xotirasini eslab, yod etib, ba'zan yig'lab, ba'zan faqat nola qilib yoki sekin sog'inch va armon ohanglarida kuylanadigan motam aytimlaridir.

Badik atamasining „titroq“, „larza“ soʻzlaridan kelib chiqqanligi xususida **M.Qoshgʻariyning** „Devonu lugʻotit turk“ asarida qiziqarli maʼlumot bor. „Badik“ soʻzi qadimgi turkcha „bez“ — „qaltiramoq“ feʼli oʻzagiga-k(ыk) yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilishi va keyinchalik talaffuzda „z“ tovushi-ning „d“ tovushi bilan almashinishi natijasida kelib chiqqan. „Bezgak“ kasalligining nomi ham shu soʻz bilan oʻzakdoshdir.

Kinna — soʻz magiyasiga asoslangan oʻzbek marosim folklorining mustaqil, qadimiy, anʼanaviy janrlaridan biridir. „Kinna“ atamasi fors-tojikcha soʻzdan olingan boʻlib, „suq, hasad, kek, oʻch, xusumat“ degan maʼnolarni anglatadi. Xalqimiz oʻrtasida *kinna* — *suq*, *koʻzikmoq*, *kinna kirmoq*, *kinnalamoq*, *suqlanmoq*, *koʻz tegmoq* kabi nomlar bilan ham yuritiladi va unga qarshi „kinna quvish“, „kinna chiqarish“ yoki „suq solish“ maʼrosimlari chora-tadbir sifatida maxsus profesional kinnachilar tomonidan oʻtkaziladi.

Qadimgi ajdodlarimiz *kinna baxil*, *ichi qora*, *kek saqllovchi*, *oʻzgalarining muvaffaqiyatini koʻra olmaydigan* shaxslarning koʻzidan kiradi, deb tasavvur qilingan. Kinna odamning *xusn-chiroyiga*, *kiyim-boshiga*, *qaddi-qomatiga*, *yeydigan ovqatiga*, *aql-zakovatiga*, *uy-joyiga* kirishi mumkin.

Kinna ijrochiligida yoki kinna haydash marosimida xatti-harakat birlamchi, **aytimlar esa ikkalamchi ahamiyat kasb etdi.**

<i>Momo kirna boʻlsang, chiq,</i>	<i>Betlaganning betiga bor,</i>
<i>Arvoh kirna boʻlsang, chiq.</i>	<i>Koʻzlaganning koʻziga bor,</i>
<i>Koʻz kirna boʻlsang, chiq,</i>	<i>Chiqarmasam—qoʻymayman,</i>
<i>Suq kirna boʻlsang, chiq!</i>	<i>Chiq, badbaxt, chiq!</i>

Kinnachilik bilan, asosan, ayollar shugʻullanadi. Islomiy rivoyatlarga koʻra, Paygʻambarimiz **Oysha** onamizga kinnachilik kasbini buyurgan ekanlar.

Insonga koʻz tegmogʻi haqiqat ekanligi haqida alohida *hadis* ham bor. Hadislarda Qurʼon oyatlaridan oʻqib, dam solib kinnani davolash toʻgʻrisida koʻrsatmalar uchraydi. Shu sababli xalq oʻrtasida kinnani „dam solib“ davolash usuli keng tarqalgan. **Qaysi usulda davolashiga qarab, kinnachilar uch guruhga boʻlinadi:**

a) faqat ilohiy oyatlardan oʻqib, ular vositasida dam solib davolovchi kinnachilar;

b) ham dam solib, ham biror kinnachilik predmetidan foydalanib kinna chiqaruvchilar;

Tubandagi **tayanch tushunchalarni** izohlang: *marosim, bayram, mavsumiy marosimlar, oilaviy-maishiy marosimlar, agrar marosimlar, Navro'z, Sumalak sayli, Lola sayli, Boychechak marosimi, „gap-gashtak“, „yas-yusun“, to'y folklori, kayvoni (vakila), chamanchi, jarchi, go'yanda(navhagar), so'z magiyasi, shomon, homiy ruh, afsun, duo, kinna, badik, kinnachi, badikxon, avrash, burey-burey, ko'ch-ko'ch, gulafshon.*

Tubandagi **testlardan to'g'ri javoblarni** toping:

- Inson hayotidagi muhim voqeani nishonlashga qaratilgan, rasmiy va ruhiy vaziyatda o'tadigan, o'z ramziy harakatlariga hamda o'z folkloriga ega hayotiy tadbir qanday nom bilan yuritiladi?**
A) Marosim; D) An'ana;
B) Bayram; E) To'y.
C) Urf-odat;
- Tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish marosimi qanday nom bilan yuritiladi?**
A) To'y; D) Bayram;
B) Nikoh; E) Beshik to'yi.
C) Aqiqa;
- Qaysi hukmdorlar davrida Navro'z bahorda emas, yozda nishonlangan?**
A) Sosoniylar davrida; D) Xorazmiylar davrida;
B) Ahmoniylar davrida; E) Somoniylar davrida.
C) Qoraxoniylar davrida;
- O'zbeklarda yomg'ir chaqirish maqsadida o'tkaziladigan marosimning nomi qanday yuritilgan?**
A) „Chala xotin“; D) „Yas-yasun“;
B) „Sust xotin“; E) A va B.
C) „Choy momo“;
- „Ona bug'doy“ deb yuritiluvchi oxirgi bug'doyni o'rib olish marosimi qanday nomlangan?**
A) „Ona bug'doy“; D) „Oblo baraka“;
B) „Ho'p mayda“; E) „Shox moylar“.
C) Xirmon to'yi;
- Suq, hasad, kek, o'ch, xusumat ta'sirida xastalangan bemorlarni davolashda aytiladigan aytimlar qanday nomlanadi?**
A) Badik; D) Duo;
B) Gulafshon; E) Kinna.
C) Suqlama;

O'zbeklar irimlarga boy xalqlardan biri. Xalqimiz turmush tarziga, marosimlariga xos udum va irimlarning hisobi yo'q. Jumladan, uy ostonasiga oting taqasini qoqish, beshik, xona, ishxona, mashinalarga tumor taqish, tug'dona osish, isiriq tutatib turish, jiyaning gullagan shodasini ilib qo'yish, darvoza peshtoqiga qo'chqor yoki qo'yning kalla suyagini ilish va hokazo kabilar shular qatoriga kiradi.

Olqishlar kishilarga yaxshilik, ezgu niyat, xotirjamlik, qut-baraka, sog'liq tilash maqsadida aytiladi. Ular kishilarning ruhini ko'tarib, yaxshilikka da'vat etadi. Shuning uchun janr nomi turkiy tillarda „maqtash“, „sharaflash“, „yaxshi istaklar bildirish“ kabi ma'nolarni anglatuvchi qadimgi turkcha „ol“ fe'li o'zagidan yasalgan „olqish“ atamasi bilan yuritiladi. Atama „ol“ o'zagiga — „qy“ buyruq mayli hamda — „a (sh)“ harakat nomi yasovchi qo'shimchalarning qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Uchrashuv olqishlari kishilarning bir-birlariga nisbatan hurmat-ehtiromlarini namoyon etadi. Ular shaxsning axloqiy tarbiyasi darajasini ko'rsatib beradi. **Masalan, „Omin, qadam yetdi, balo yetmasin, Tinchlik, omonlik, xotirjamlik bo'lsin!“** aytimi uchrashuv olqishi hisoblanadi. Shundan keyingina uchrashgan kishilar bir-birlaridan hol-ahvol so'rashishga o'tadilar.

Olqishlar silsilasida dasturxon olqish aytimlari alohida mavqega ega. **Ular uch holatda:** a) *dasturxon atrofida tanovvul qilish uchun o'tirishgan vaqtda;* b) *ovqatlanib bo'lingach, dasturxonni yig'ishtirib olayotganda;* v) *dasturxonda qolgan ovqat qoldiqlari-yu non ushoqlarini qoqayotganda aytilishi o'ziga xos odat tusiga kirgan.*

O'zbek xalqi — pazandalik hadisini olgan xalq. Uning milliy taomlari juda ko'p va rang-barangdir. Qadimdan har bir taom yeyilgach, unga bag'ishlab maxsus olqish aytilgan. Jumladan, go'shtli taomlarni iste'mol qilgach: „*Olti urug'ning oshin bersin. Luqmoni Hakim yoshin bersin. Qushday quyib bersin, tovday uyib bersin, olloh-u akbar!*“ deyilgan. Bunday olqishlar, asosan, chorvadorlik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasida tarqalgan. Ularni dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi o'rtasida uchratish qiyin.

Yangi oyni ko'rganda „*Oyni ko'rdim, omonlik*“ yoki „*Oy ko'rdim, omon ko'rdim, oxiratda iymon ko'rdim*“ aytimlarini aytadilar.

Tubandagi testlardan to'g'ri javoblarni aniqlang:

1. **Kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddatda takrorlanib turuvchi xatti-harakat ko'nikmalari qanday nom bilan yuritiladi?**
A) An'ana; D) Odat;
B) Urf-odat; E) Udum.
C) Urf;
2. **Maishiy olqishlarning turlari qaysi javobda to'g'ri sanalgan?**
A) Kundalik uchrashuv olqishlari;
B) Dasturxon olqishlari;
C) Biror ish boshlaganda aytiladigan olqishlar;
D) Qovun yeganda aytiladigan olqishlar;
E) Barcha javoblar to'g'ri
3. **So'zning sehriga ishonch asosida kelib chiqqan folklor janrini belgilang.**
A) Olqish; D) Qo'shiq;
B) Qarg'ish; E) A, B, C.
C) Kinna;

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
1-mavzu: Oʻzbek xalq anʼanalari va folklori	7
2-mavzu: Oʻzbek folklorining tarixiy taraqqiyoti, oʻrganilishi. Navoiy va xalq ijodiyoti	20
3-mavzu: XX asrning 20—30- yillari davri folklori	40
4-mavzu: Folklorda erksevarlik va milliy-ozodlik gʻoyalarining ifodalanishi	44
5-mavzu: Hamza va folklor	50
6-mavzu: Ikkinchi jahon urushi va urushdan soʻngi davrlar folklori	56
7-mavzu: Xalq dostonchiligi	63
8-mavzu: Xalq dostonchiligi sanʼati	78
9-mavzu: Etnografiya va xalq ijodining oʻzaro aloqadorligi	99
10-mavzu: Oʻzbek marosimlari va bayramlari	112
11-mavzu: Oʻzbek xalq urf-odatları	130
Foydalanilgan adabiyotlar	134